

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

• मार्च २०१९ : शके-१९४०

संपादक

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

श्री. अर्जुन मिसाळ
प्र. सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

संपादन सहाय्यक

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

संपादक मंडळ

सदस्य
श्री. शिवाजी तांबे
डॉ. स्नेहा जोशी
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बाबीकर

सल्लगार मंडळ

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

श्री. महेश करजगांवकर
श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

शिक्षण संक्रमण

लेखानुक्रम

मनोगत	४
रसग्रहण कवितेचे - गे मायभू	प्रा. मीनल येवले
बचेंट्री पाल -	डॉ. आशा बोकील
एन्हरेस्ट विजेती पहिली भारतीय महिला	माधुरी चं. जोशी
पूर्वज्ञानातून घडते शिक्षणाची पाऊलवाट	डॉ. नगिना सुभाष माळी
शिक्षण आणि नेतृत्वगुण विकास	अर्चना शिरसाठ
ध्यास गुणवत्तेचा ... शाळा सिद्धीचा	२५
कार्यासाठी उत्साहित करणारे मंडळातील	
स्नेहसंमेलन	संगिता अधापुरे
विद्यार्थ्यांच्या स्वयंअध्ययनाचे महत्त्व	डॉ. लीला पाटील
गरजू विद्यार्थ्यांसाठी जिनियस बॅच	स्वाती कान्हेगावकर
मूल्यमापन - अध्यापनासाठी प्रेरणा	सुवर्णा देशपांडे
अभिप्राय	४३
	४७

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी ऑण्ड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.न. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आघारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्ग, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- वर्गीणी मनीआॅर्डरने किंवा ड्राफ्टने पाठवावी. वार्षिक वर्गीणी : माध्य.शाळा/क.म.विद्यालय/शिक्षक/पालक रु.२००/- किरकोळ अंक किंमत रु. २०/-
  - Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in> | फोन : ०२०-२५७०५०००
  - अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.
- महत्त्वाचे :** या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

मनोगत

मार्च म्हणजे दहावी-बारावीच्या परीक्षांचा महिना ! दहावी-बारावीच्या परीक्षा या विक्षार्थी दशेतील महत्त्वाचे टप्पे असतात. त्यामुळे या परीक्षांना जनमानसामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. पालक आणि विक्षार्थी या परीक्षांबाबत अतिशय संवेदनशील असतात. म्हणून परीक्षा योग्यप्रकारे आणि तणावरहित वातावरणात पार पाडताना आपण परीक्षा संचालनादरम्यान विक्षार्थ्याच्या या रास्त अडीअडचणींना संवेदनशीलतेने प्रतिसाद क्यायला हवा.

परीक्षा सुव्यवस्थितपणे पार पडाव्यात यासाठी मंडळाची यंत्रणा सर्व तऱ्हेने सज्ज आहे. त्याला राज्याचे प्रशासन, शैक्षणिक संरक्षा, शाळा आणि शिक्षकांचे पाठबळ आहे. त्यामुळे मंडळाच्या परीक्षा नेहमीच अतिशय चांगल्या वातावरणात पार पडतात आणि याही वेळी पार पडतील असा विश्वास आहे.

परीक्षांच्या काळात विक्षार्थ्यांची मनःस्थिती दोलायमान असू शकते. शाळांनी आणि शिक्षकांनी विक्षार्थ्यांना मानसिक बळ देणे महत्त्वाचे आहे. विक्षार्थ्यांचा सर्वांत जास्त विश्वास असतो तो शिक्षकांवर! तो सर्वथांनि सार्थ ठरविण्यासाठी आपण सदैव प्रयत्नशील राहायला हवे.

मंडळाने समुपदेशन व्यवस्था तयार केली आहे. गरजेच्या वेळी विक्षार्थ्यांनी समुपदेशनाचा लाभ घेऊन आपल्या मनातील शंका, अडचणी दूर कराव्यात, याबाबत विक्षार्थ्यांना शाळांनी आवश्यक ती माहिती तत्परतेने क्यावी. परीक्षा काळात वेळापत्रक, मंडळाचे परीक्षेसंबंधीचे नियम आणि सूचना यांचे सर्व संबंधित घटकांनी काटेकोरपणे पालन करावे. त्यामुळे गैरमार्गांना पूर्णतः आळा घालता येईल.

८ मार्च हा जागतिक महिला दिन. या अंकातील सर्व लेख हे लेखिकांच्या समृद्ध शैक्षणिक अनुभवांतून आणि चिंतनातून साकारले आहेत. जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात महिलांनी आपल्या कर्तृत्वमुद्भाप्रभावीपणे उमटवल्या आहेत. तरीही महिलांकडे पाहण्याच्या सामाजिक वृष्टिकोनात बदल होण्याची गरज अधोरेखित करणाऱ्या घटना घडताना दिसतात. प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना समानतेचा दर्जा मिळायला हवा. त्यासाठी शिक्षणाचा अधिक प्रभावी वापर करूया. पहिल्या भारतीय शिक्षिका क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचा स्मृतिदिन ३० मार्च रोजी आहे. त्यांच्या व्यवित्तवास आणि महान कार्यास अभिवादन करताना मुलीच्या शिक्षणासाठी कटिबद्ध होउया.

महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची जयंती १२ मार्च रोजी आहे. त्यांनी महाराष्ट्राच्या सर्व क्षेत्रातील प्रगतीचा पाया घातला आणि देशाच्या विकासातही मोठे योगदान दिले. या थोर नेत्यास विनम्र अभिवादन.

थोर भारतीय क्रांतिकारक भगतसिंग, राजगुरु आणि सुखदेव यांचा स्मृतिदिन २३ मार्च रोजी आहे. त्यांची देशभक्ती, त्याग आणि बलिदान भारतीयांच्या सदैव स्मरणात आहे. या थोर देशभक्त क्रांतिकारकांना अभिवादन करताना त्यांचे कार्य विक्षार्थ्यांपर्यंत पोहचवूया.

दहावी आणि बारावीच्या सर्व विक्षार्थ्यांना परीक्षेतील उज्ज्वल यशासाठी हार्दिक शुभेच्छा!!!

डॉ. शंकुंतला काळे
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

रसग्रहण कवितेचे गे मायभू तुझे मी...

प्रा. मीनल येवले

📞 ७७७४००३८७७

मातृभूमीचा गौरव आपल्या मनात ओतप्रोत
भरलेला असतो. आईइतकीच मातृभूमी
प्रत्येकाला प्रिय असते. तिच्यासाठी काय
आणि किती करावे असे प्रत्येकाला होऊन
जाते. प्रत्येक व्यक्तीच्या मातृभूमीविषयीच्या
सर्वोच्च, प्रेमभावनेला सुप्रसिद्ध गळलकार
सुरेश भट यांनी समर्थपणे शब्दबद्ध केले
आहे. गे मायभू... ते एक स्फूर्तीगीत आहे.
या गीतात मातृभूमीची उपासना आहे. ही
कविता मातृभक्ती, देशप्रेम व कृतज्ञता या
मूल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या मनात परिपोष करते.
या कवितेचे रसग्रहण...

सुप्रसिद्ध कवी, गळलकार सुरेश भट यांनी राजकीय,
सामाजिक आशयांच्या कवितांची निर्मिती केली. त्यांनी
स्फूर्तिगान तसेच भावकविताही लिहिल्या. त्यांची भावगीते
तर अजरामर झाली आहेत. गळल या रचनाबंधाचा
निष्ठापूर्वक स्वीकार व प्रसार त्यांनी केला. त्यांच्यामुळे
'गळल' हा काव्यप्रकार मराठीत अत्यंत लोकप्रिय झाला.
'काफला', यांच्या निवडक संपादित कवितासंग्रहात काही
निवडक गळलांचा समावेश आहे.

सुरेश भटांची काव्यशैली आणि अभिव्यक्ती स्वतंत्र
आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मराठी कवितेच्या भाषावैभवात
त्यांच्या निर्मितीने अपूर्व भर घातली. आपल्या प्रतिभेच्या

जे मायभू तुझे मी फेडीन पांग सारे;
आणीन आरतीता हे सूर्य, चंद्र तारे.

आई, तुझ्यापुढे मी आहे अजून तान्हा;
शब्दात सोड माझ्या आता हळूच पान्हा.

आई, तुझ्यापुढे ही माझी व्यथा कशाता;
जेव्हा तुझ्यामुळे ह्या जन्मास अर्थ आला.

मी पायधूळ घेतो जेव्हा तुझी जराशी,
माझी लत्ताटरेशा बनते प्रयाग काशी.

आई, तुझी अशी मी गाईन रोज गाणी;
माझी तुझ्या दुधाने जेती मिजून वाणी !

सामर्थ्यानि, उत्कट सुखदुःखाच्या जीवनानुभवातून मराठी
गळल निर्माण करून त्यांनी मराठी कवितेच्या प्रांतात नवे
पाऊल रोवले. त्यांची गळल ही सामान्य रसिकांसाठी अमूल
तिच्यात आंतरिक जिव्हाळा आणि दिलखुलासपणा आहे.
ती सर्वसामान्य माणसाच्या भाव-विश्वाचे
प्रतिनिधित्व करते. या गळलांनी संपूर्ण महाराष्ट्राला वेड
लावले. त्यांची भाषा, त्यांचे शब्द, त्यातील अनुभव हे
खास मराठी मातीतल्या माणसांचे असल्याने ते आपलेसे
वाटतात.

तान्यांशी ओळख माझी आहेच कुठे कामाची ?
मी वाच्यावर फिरताना मातीला जडलो आहे !
किंवा

नाही म्हणावयाला आता असे करूया -
प्राणात चंद्र ठेवू - हाती उन्हे धरू या !
किंवा
आज मी जे गीत गातो ते उद्या गातील सारे
चालू दे वक्षात माझ्या वादळांचे येरझारे !
असा त्यांच्या गळलेतील एकेर शेर भावार्थाचा

उत्कट आविष्कार आहे, जीवनाविषयीचे मुक्त चिंतन आहे. संवेदनशील कवीचे जगणेच त्यांच्या कवितेतून उभे होते. आपल्या आशा-निराशा, आपले मनोभांग, आकाशाचे ध्यास गळलमधून व्यक्त करताना त्या भावना संपूर्ण समाजाच्या असतात, म्हणून त्यांची गळल रसिकमनाला झपाटून टाकते.

गळलप्रमाणेच त्यांच्या भावकवितांनी मराठी कवितेच्या क्षेत्रात नवी भर घातली आहे. कवीचे लिहिणे आणि जगणे हे प्रेमासाठी, सौंदर्यासाठी, माणुसकीसाठी चालत आलेले सनातन युद्ध असते. कवीचे शब्द दुखी, हताश, विवश माणसांना जगण्याची प्रेरणा देतात. माणसांशिवाय कवी आणि कवितेला अर्थच उरत नसतो. कवीर्वर्य सुरेश भट त्यांच्या 'रूपगंधा' संग्रहातील 'तुटलेल्या पंखास' कवितेत म्हणतात - पुन्हा माणसाने माणूस म्हणून जगावे !

पुन्हा एकदा सौंदर्यच विश्वात उरावे |
आम्हास होता अमुच्या सामर्थ्याची जाणीव |
तुटलेल्या पंखास पुन्हा आकाश दिसावे |
संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात सुरेश भटांच्या कवितेने महाराष्ट्राच्या काळजालाच हात घातला होता. मराठी भाषेचा गैरव करणारी त्यांची 'मायबोली' ही कविता म्हणजे मराठी माणसाच्या हृदयातला निरंतर वाहणारा मातृप्रेमाचा झरा आहे.

लाभले आम्हास भाग्य बोलतो मराठी
जाहलो खरेच धन्य ऐकतो मराठी |
धर्म, पंथ, जात एक जाणतो मराठी
एवढ्या जगात माय मानतो मराठी
मराठी भाषेच्या नजाकतीचा असा त्यांना रास्त अभिमान आहे.

सुरेश भटांच्या भावगीतांनी मराठी माणसाला वेड लावले, मेंदीच्या पानावर झुलणारं माहेरवाशणीचं मन कवीने अलवारपणे टिपलं. 'राधिके, जरा जपून जा तुझ्या घरी' असा लटका आग्रह धरणाऱ्या गोपिकेच्या मनातील भाव तरलतेने रेखाटले आहे. 'केव्हा तरी पहाटे', 'सुन्या सुन्या मैफलीत', 'रूपगंधा', 'पहाटे पहाटे' अशा त्यांच्या अनेक भावकविता रसिकांच्या ओठांवर कायम तरळत असतात.

'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि' संस्कृतात असे एक वचन आहे. ज्या मायमातीत आपण जन्मलो ती आपल्याला स्वगणिक्षाही प्रिय वाटते. तिच्या अंगाखांद्याकर आपण मोठे झालेले असतो. तिचे दूध पिऊनच आपल्या बालपणाला समृद्धता आलेली असते. मातृभूमी आपणाला वाढवते, मोठं करते, आपल्या व्यक्तित्वाचा विकास व्हावा म्हणून अनेक संधी उपलब्ध करून देते. म्हणून जन्म देणाऱ्या माय-माऊली इतकीच मातृभूमी महत्त्वाची असते.

परवशतेचे दाहक अनुभव सोसलेल्या स्वा. विनायक दामोदर सावरकरांनी आपल्या ओजस्वी शब्दातून मातृभूमीचे मंगलगान गायिले त्याची इथे आवर्जून आठवण होते.

हे मातृभूमी, तुजला मन वाहियेले
वक्तृत्व वाग्विभवही तुज अर्पियले
तुतेची अर्पिली नव कविता रसाला
लेखाप्रति मम विषय तुचि अनन्य झाला

अशा आपल्या निष्ठा मातृभूमीला अर्पण करून तिच्याप्रति समर्पणभाव सावरकरांनी व्यक्त केला.

कवी सुरेश भटांच्या ‘गे मायभू’ या कवितेत हीच भावना अतिशय उल्कटतेने व्यक्त झाली आहे. या कवितेतून कवीच्या प्रतिभेचा, शब्दकल्पनांचा एकेक पदर हळूवारपणे उलगडत जातो.

गे मायभू तुझे मी फेडीन परंग सारे
आरणीन आरतीला हे सूर्य, चंद्र तारे
कवितेची सुरुवातच अशा ओजस्वी शब्दांनी होते.
जगण्यासाठी ध्येय देणाऱ्या, लौकिक प्राप्त करून देणाऱ्या
मायभूच्या उपकारांची कवीला परतफेड करावयाची आहे.
कवीच्या जन्माला जिच्यामुळे अर्थ प्राप्त झाला त्या
मातृभूमीच्या प्रार्थनेसाठी तिची आरती गाण्यासाठी कवी
चंद्र, सूर्य, तरे अशी दुर्लभ पण उदात्त साधने आणण्याची
इच्छा धरतात. कवीला लाभलेल्या प्रतिभाकल्पनेच्या समृद्ध
जगात अशक्य अशी कोणतीच गोष्ट नाही. कवीचा ध्यास,
समर्पण भावना आणि त्यांच्या ठायी असलेली विनम्रता
यांचा सुरेख संगम या कवितेत झालेला दिसून येतो.

मातृभूमीवर कवीचे निस्सीम प्रेम आहे. तिच्यावर जीव ओतून लिहिलेल्या कवनांमुळे कवीच्या शब्दांचा दरवळ सर्वदूर पसरला आहे. रसिकांच्या मनात त्यांनी अढळ स्थान निर्माण केले आहे. सुरेश भटांची कविता स्वतःच्या सुख-दुःखाशी बोलते तशी इतरांच्या सुख-दुःखांनाही ती ध्वनीत करते. ती वर्तमान पिढीशी बोलते, एवढेच नव्हे तर येणाऱ्या पिढ्यांशीही बोलण्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे.

मज सांगायाचे होते सान्यांना सारे काही
पण सारे सांगायात्ता आयुष्यच उरले कोठे?
आजवर एवढे देऊनही कवीच्या अंतरात काही

सांगायचे शिल्लक उरतेच. सुरेश भटांनाही अशी खंत होतीच.

आई, तुझ्यापुढे मी आहे अर्जून तान्हा
शब्दरत सोड माझ्या अरता हळूच पान्हा

या कडव्यातून कवीने ‘माझ्या शब्दाशब्दात तू गोडवा भरावास, त्यांना सत्याची किनार लाभावी, मला अखंड लिहिते राहण्यासाठी तान्ह्या बाळाप्रमाणे तू माझे भरण-पोषण करावे’ असा मातृभूमीकडे सृजनाचा जोगवा मागितला आहे. ही कविता अर्थाचे व्यापक विश्व उभे करते. महाराष्ट्रासाठी, मराठी मायबोलीसाठी, मातृभूमीसाठी जीव ओतणाऱ्या या कवीची जमिनीवर ठाम उभे राहण्याची भूमिका त्यांच्या कवितेला मराठी कवितेच्या इतिहासात म्हणूनच उच्च स्थान मिळवून देते.

आई, तुझ्या पुढेही माझी व्यथा कशात्ता ?
जेव्हा तुझ्यामुळे हा जन्मास अर्थ उरता !

कवी ज्या समाजात वावरले, त्या समाजाचे चित्र त्यांनी परखडपणे, आंतरिक पोटिडकीने रंगवले. स्वतःला वगळून दुसऱ्यांना हसवण्यासाठी गीते रचली. स्वतःचे दुःख लपवले. जगाच्या धूर्त हिशोबीपणाच्या अनुभवाने खचून जाण्याचेही प्रसंग आले. कधी दिवाळे निघाले, कधी केविलवाणी फसगतही झाली. पण इतरांना प्रकाश देण्याचा वसा त्यांनी सोडला नाही. मातृभूमीपुढे आपले हृदगत व्यक्त करताना तिला आपल्या व्यथा सांगूनयेत, असे कवीला मनोमन वाटते. या मातृभूमीमुळेच जगण्याला अर्थ आला. कवीच्या शब्दांचे मोल सर्वांना कळू शकले. समाजाला उपयुक्त, दुःखितांना आनंद देणाऱ्या, उपेक्षितांच्या वेदनांवर फुंकर घालणाऱ्या, त्यांना माणूसपण बहाल करणाऱ्या कवितांची सुरेश भट यांच्याकडून निर्मिती झाली.

या मातृभूमीने आपल्यावर मायेची सावली धरली म्हणून आपला जन्म सार्थकी लागला असा कृतज्ञ भाव या कडव्यातून व्यक्त झाला आहे.

पुढल्या कडव्यात पावित्र्य, मांगल्य, आयुष्याची सार्थकता आणि जगण्यावरची निष्ठा कवी मातृभूमीच्या पायाशी अर्पण करतात.

मी पायथूळ होतो जेव्हा तुझी जराशी
माझी लत्ताटरेषा बनते प्रयाग काशी !

भारतीय संस्कृतीतील आश्रमव्यवस्थेची संकल्पना सर्वश्रुत आहे. सर्वसाधारणपणे माणसाचे शंभर वर्षाचे आयुष्य कल्पून त्यातील पंचवीस वर्षाचा एक टप्पा म्हणजे आश्रम. गृहस्थाश्रमात कुटुंब व समाजाबाबतची आपली कर्तव्ये पूर्ण करायची. वानप्रस्थाश्रमात आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्यातून हक्कूहक्कू मुक्त होत संन्यासाश्रमाचा अंतिम टप्पा गाठायचा. काशी, प्रयाग, पंढरपूर, गंगोत्री, यमुनोत्री अशा चारीधाम तीर्थयात्रा केल्याने मोक्ष मुक्तीचा मार्ग मोकळा होतो असा एक समज आहे. कवी सुरेश भटांची अवधी तीर्थक्षेत्रे म्हणजे मातृभूमी ! मातृभूमीच्या चरणस्पृशनी कवीचे जगणे पावन होते. नसानसातून वाहणाऱ्या मायभूमीवरील प्रेमानेच कवीचे भाग्य फळास आले. मायभूमीवरील नितांत प्रेमानेच आपल्या आत शब्दकल्पनांचा सागर दुथडी भरून वाहतो आहे असा कवींचा ठाम विश्वास आहे.

आईच्या दुधाने बाळाचे पोषण होते. ती त्याच्या जगण्याचा सर्व भार सांभाळते. त्याच्या प्रगतीच्या वाटा मुक्त-मोकळ्या करून देते. त्याच्या वाटेवर मायेच्या पायघऱ्या अंथरते. मायभूच्या आशिषाने कवीच्या शब्दांना प्रतिभा सामर्थ्याची, आशयसौंदर्याची उंची लाभली आहे. ‘माझी तुझ्या दुधाने, गेली भिजून वाणी’ अशा शब्दात कवीने मायभूच्या दुधाचा गोडवा गायिला आहे. कवीच्या

प्रतिभेचे पंख एकीकडे आकाशाला भिडत आहेत. पाय मात्र मायभूमीला घट्ट बिलगून आहेत. मायभूच्या प्रेमाने कवीचा माथा उन्नत झालेला आहे, तिच्या वात्सल्यात कवी न्हाऊन निघाले आहेत, म्हणून तिच्या पायाशी लोळण घेऊन, शब्दाशब्दांत अमृत ओतून कवी तिची गाणी अथकपणे गाऊ इच्छितात.

बदलत्या काळाचे भान, भावनांची खोली, शब्दकल्पनांची उत्तुंग झेप आणि स्वतःच्या वेगळेपणाची जाण असलेली सुरेश भटांची कविता आपल्या वेगळेपणाने काव्यविश्वात उटून दिसते.

माझिया गीतांत वेडे दुःख संतांचे भिनावे;
वाळल्या वेलीस माझ्या अमृताचे फूल यावे।

अशी आस धरणारी सुरेश भटांची कविता जगाला प्रकाश देण्यासाठी सदैव धडपडते. आपले सारे सामर्थ्य आपल्या गीतात, आपल्या कवितेत, आपल्या गळलेत असल्याचे कवीला मान्य आहे आणि हे मायभूच्या प्रेमाने शक्य झाले आहे असा कृतज्ञभाव क्षणोक्षणी त्यांच्या ठायी जागृत आहे. इयत्ता आठवीच्या अभ्यासाला असलेले ‘गे मायभू’ हे एक स्फूर्तीगीत आहे. या गीतात मातृभूमीची उपासना आहे. विचारसौंदर्यानी ही कविता ओतप्रोत भरलेली असून मातृभक्ती, देशप्रेम, कृतज्ञभाव इ. मूल्यांचा ती विद्यार्थ्यांच्या मनात परिपोष करते. या कवितेत लय आहे, शब्दात नाद आहे. त्यामुळे जी अभ्यासत असताना विद्यार्थ्यांना आनंद देते. त्यांच्या चित्तवृत्तींना खिळवून ठेवते. त्यांच्या मनात सकारात्मक विचारभावांची रुजवण करते. प्रस्तुत कवितेत आपल्या अंतःकरणातील मातृभूमीविषयीचा अतीव आदर कवीने अतिशय गौरवपूर्ण रीतीने व्यक्त केला आहे.

बचेंद्री पाल - एव्हरेस्ट विजेती पहिली भारतीय महिला

डॉ. आशा बोकील
① ९८५०८११९४८

असामान्य धैर्य, जिद्द, कमालीची सकारात्मक वृत्ती या सगळ्यांच्या बळावर बचेंद्री एव्हरेस्ट शिखरावर पोहोचली. २३ मे १९८४ ! दुपारी एक वाजून सात मिनिटे !! बचेंद्री पाल एव्हरेस्ट शिखरावर पोहोचण्याचा ऐतिहासिक विश्वविक्रम करणारी पहिली भारतीय महिला ठरली ! बचेंद्रीने एव्हरेस्ट शिखराला विनम्र अभिवादन केले. स्वप्नपूर्तीच्या आनंदाने, कुटुंबियांच्या आठवणींनी, खडतर परिस्थितीतून नाकुटी या गावातून येऊन एवढी मोठी झेप घेतल्याच्या समाधानामुळे डोळ्यांतून वाहणाऱ्या आनंदाश्रुंचा अभिषेक एव्हरेस्टच्या माथ्यावर होत होता.

अत्यंत प्रेरणादायी, स्फूर्तिदायी अशी ही शौर्यगाथा, यशोगाथा आहे एका पर्वतकन्येची ! उत्तर काशीपासून जवळच असलेल्या, १०/१२ घेरे मिळून झालेल्या नाकुटी या वाढीवस्तीत जन्मलेल्या आणि वाढलेल्या एका जिद्दी आणि विलक्षण मुलीची ! बचेंद्री नावाच्या वाढळाची !!! वयाच्या ५व्या वर्षी तिचे शालेय शिक्षण सुरु झाले. सुमारे ५ किमी. दूर असलेल्या शाळेत मित्रमैत्रींबरोबर ती रोज चालत जायची. डोंगरकपारी, झाडा-झुडुपांमधून पायवाटेने जाता-येता निसर्गाशी तिची गट्टी जमली.

शाळेतल्या सवंगडचांसोबत एकदा बचेंद्री सहलीसाठी म्हणून अंदाजे ४००० फूट उंचीवरच्या बर्फाच्छादित डोंगरावर गेली. परतण्यास खूप रात्र झाल्याने जंगलातच मुक्काम करावा लागला. वयाच्या दहाव्या वर्षी

बचेंद्रीने अनुभवलेला गिर्यारोहणाचा तो पहिला थरार ! या निमित्ताने सुरु झालेले 'गिर्यारोहण' तिच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग झाले.

एकीकडे गिर्यारोहणाची आवड जोपासताना शालेय शिक्षणात सुदूरा बचेंद्रीची प्रगती छान होत होती. अभ्यासाबरोबर खेळात पण ती प्रावीण्य मिळवत होती. मैदानी खेळांची विशेष आवड तिला होती. मुलगा-मुलगी हा भेदाभेद तिला आवडत नसे. मुलांसाठीच असलेल्या स्टेनगन, मशीनगन चालविण्याच्या क्रीडाप्रकारात सहभागी होऊन, यश मिळवून स्त्री-पुरुष समानतेचे मूल्य लहानपणापासूनच ती जपत होती.

घरची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बिकट असल्याने इयत्ता आठवी उत्तीर्ण झाल्यानंतर तिच्यावर शालेय शिक्षण बंद करण्याची वेळ आली. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करण्याच्या तिच्या स्वभावामुळे तिने त्यातून मार्ग काढला. ती शिवणकाम करून पैसे मिळवू लागली. दिवसा घरकाम करून, रात्री मैत्रींची पुस्तके आणून अभ्यास करू लागली. तिच्या या धडपडीमुळे परत तिचे शालेय शिक्षण सुरु झाले. शालान्त परीक्षेनंतर तिने महाविद्यालयीन शिक्षण घ्यावे यासाठी तिच्या

मुख्याध्यापिका ठामपणे तिच्या पाठीशी उभ्या राहिल्या. बचेंद्रीच्या वडिलांचे मन वळविण्यात त्यांना यश आले. बचेंद्रीने महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. संस्कृत विषय घेऊन बी.ए. ची पदवी मिळविली. संस्कृत साहित्यातले निसर्गवर्णन, हिमालयाची गौरवगाथा, मेघदूत, कुमारसंभव यांसारख्या काव्यांच्या अभ्यासाने ती प्रभावित झाली. त्यामुळे संस्कृत विषयातच एम.ए. केले. यासाठी डेहराडून येथील डी.ए.ब्ही. महाविद्यालयात तिने प्रवेश घेतला होता. कारण तिच्या गावी ही सोय नव्हती. त्यानंतर गढवाल विद्यापीठातून बी.एड. ची पदवी संपादन केली. नाकुटी गावातली उच्च शिक्षण घेणारी ती पहिली मुलगी होती.

तिला अपेक्षित असलेले शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर तिने नोकरीचा शोध सुरू केला. योग्य नोकरी मिळेपर्यंतच्या काळात गिर्यारोहणाचे तंत्रशुद्ध शिक्षण घेण्याचे तिने ठरविले. त्यासाठी उत्तरकाशी येथील नेहरू इन्स्टिट्यूट ऑफ माऊंटेनिअरिंग (NIM) या संस्थेत प्रवेश घेतला. तिथले दोन अभ्यासक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण केले. मनासारखी नोकरी मिळत नव्हती, आर्थिक ओढाताण वाढत चालली होती. गिर्यारोहणात प्रगती होत होती. त्यात आणखी नेपुण्य मिळवायचे होते. त्यामुळे मनाची दूरिधा अवस्था होत होती.

योगायोगाने त्याच काळात फेब्रुवारी १९८३ मध्ये दिल्ली येथील नॅशनल अँडव्हेंचर फाऊंडेशन (NAF) या नामांकित संस्थेचे संचालक ब्रिंगेडिअर ग्यानसिंह उत्तरकाशीमधील नेहरू इन्स्टिट्यूट ऑफ माऊंटेरिंग (NIM) मधल्या शिक्षकांसाठी साहसयुक्त प्रशिक्षण देण्यासाठी आले. तिथे असताना स्थानिक मुली, महिला यांना साहसी खेळ, उपक्रम यांचे शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी ‘भागिरथी सेवन सिस्टर्स अँडव्हेंचर क्लब’ची त्यांनी स्थापना केली. हे प्रशिक्षण देण्यासाठी निवडलेल्या

सात मुलींपैकी बचेंद्री ही एक होती. त्यांना शिष्यवृत्ती देण्याचे ठरले. बचेंद्रीला या प्रशिक्षण-कार्यक्रमाच्या संचालकपदी नेमले. त्याचे मानधन पण तिला मिळू लागले. साधारणपणे ६ महिन्यानंतर या क्लबच्या उपाध्यक्ष पदावर बचेंद्रीची नेमणूक झाली. बचेंद्रीची आर्थिक चणचण कमी होऊ लागली. गिर्यारोहणातला सहभाग वाढू लागला. या क्लबमुळे तिच्या कार्याला प्रसिद्धी मिळू लागली.

याच सुमारास ‘इंडियन माऊंटेनिअरिंग फाऊंडेशन’ (IMF) या संस्थेने ‘एन्हरेस्ट १९८४’ या मोहिमेसाठी भारतातील स्त्री-पुरुषांची संमिश्र तुकडी निवडायचे ठरवले. बचेंद्रीच्या गिर्यारोहणातील कार्याची नोंद घेऊन तिला या तुकडीच्या निवडशिबिरात सहभागी होण्याचे आमंत्रण दिले गेले. तेथील उत्तम कामगिरीमुळे अंतिम निवड शिबिरासाठी तिचा विचार झाला. एन्हरेस्ट पथकात स्थान मिळण्याच्या दृष्टीने हे अंतिम शिबीर अत्यंत अवघड व कसोटी घेणारे होते. या कसोटीला बचेंद्री उतरली. ‘एन्हरेस्ट १९८४’ या मोहिमेसाठी भारतातून सात स्त्रिया आणि तेरा पुरुष असलेल्या वीस जणांच्या तुकडीत बचेंद्रीला स्थान मिळाले होते. बचेंद्री आणि तिच्या कुटुंबियांचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. बचेंद्रीच्या दृष्टीने ही तर फक्त तिच्या स्वप्नपूर्तीची सुरुवात होती.

ब्रिंगेडिअर ग्यानसिंह यांच्याकडून बचेंद्रीच्या गिर्यारोहणातील क्षमता आणि कौशल्य याबाबतचे तपशील जमशेदपूरच्या ‘टाटा आयर्न अँड स्टील कंपनी’ (TISCO) पर्यंत पोहोचले होतेच. त्याचबरोबर ‘एन्हरेस्ट १९८४’ मोहिमेसाठी तिची निवड झालेली कळाले. TISCO च्या व्यवस्थापनाने ‘क्रीडा साहाय्यक’ (Sports Assistant) म्हणून आपल्या संस्थेत साहसी आणि कर्तृत्ववान बचेंद्रीची नेमणूक केली व नियमित मासिक वेतनाबरोबरच एन्हरेस्ट मोहिमेच्या तयारीसाठी दैनंदिन

आर्थिक भत्ता पण दिला. या छोट्या गोष्टींतून (TISCO) टिस्कोची माणसांची पारख करण्याची गुणग्राहकता, दूरदृष्टी योग्य व्यक्तीला योग्य संधी देऊन तिचा आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान वाढविण्याचे धोरण असे अनेक पैलू दिसतात. ‘TISCO’ च्या या कृतीमुळे बचेंद्रीची आर्थिक अडचण पूर्णपणे संपली. आता तिच्यासमोर एकच ध्येय होते ते म्हणजे ‘एव्हरेस्ट शिखर सर करणे’ त्यासाठी अविरत, अविश्रांत मेहनत घ्यायला तिने सुरुवात केली. एव्हरेस्ट मोहिमेपूर्वी सुमारे चार महिने अत्यंत खडतर, कडक, शारीरिक आणि मानसिक क्षमतेची कसोटी घेणारे प्रशिक्षण यशस्वीपणे बचेंद्रीने पूर्ण केले.

७ मार्च, १९८४ या दिवशी ‘एव्हरेस्ट १९८४’ मोहीमेचा भारतीय संघ दिल्लीहून काठमांडूला रवाना झाला. एव्हरेस्ट मोहीमेचा एकूण कालावधी साधारणपणे तीन महिन्यांचा असतो. या काळात गियरिहकांना खूप कठीण आणि प्रतिकूल परिस्थितीचा सामना करावा लागतो. तंबूत राहणे, विशिष्ट पद्धतीचा आणि प्रकारचा आहार घेणे, चहा मिळणे म्हणजे सुदृढा चैनच अशा जीवनशैलीचा स्वीकार करावा लागतो. निसर्गाशी समायोजन करणे हे तर प्रचंड थकविणारे आणि दमविणारे असते. सर्व शारीरिक आणि मानसिक शक्तींची ती जणू परीक्षा असते. रोज उंच चढणे, खाली उतरणे हा सराव (Low gain, Low height), निसर्गाचा लहरीपणा सहन करणे, अति उंच, अति थंड, अति विरळ ऑक्सीजनच्या वातावरणात राहणे, सतत हवामानातल्या बदलांना सामोरे जाणे, हिमवर्षीव, हिमप्रपात, हिमदंश, हिमअंधत्व प्रसंगी मेंदूला सूज येणे, नाकातोंडातून रक्तस्त्राव होणे, चढाई करताना बर्फावरून पाय घसरणे, कधी अत्यंत अरुंद भागावरून चढणे, हिमरेषा ओलांडणे, उंचीवरून गडगडत येणाऱ्या बर्फाच्या खडकांमुळे होणाऱ्या शारीरिक जखमा

व वेदना सहन करणे, प्रचंड थंडगार वारे अंगावर घेत वर चढणे अशा अनेक अडचणी सहन करता करता गियरिहकांचा जीव मेटाकुटीस येतो; मानसिक धैर्य खचते, काहीजण त्यामुळे माघार घेतात. कुठेही थोडीशी चूक झाली तर थेट मृत्यूशीच गाठ असते. बचेंद्री हे सर्व अनुभवत होती. तिच्या बाबतीत तर ‘काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती’ हे शब्दशः खरे ठरणारी दुर्घटना घडली. एव्हरेस्ट शिखर सर करण्यापूर्वीच्या शेवटच्या टप्प्यातल्या तंबूत राहात असताना १५ मे ची रात्र ही बचेंद्रीसाठी काळरात्र होती. मध्यरात्री ती झोपेत असताना तिच्या अंगावर हिमप्रपात झाला. बर्फाची मोठीच्या मोठी कडक लादी एक्सप्रेस ट्रेनच्या प्रचंड भरधाव वेगाने तिच्या अंगावर कोसळली. बचेंद्रीचे संपूर्ण शरीर चिरडत तिच्या अंगावरून ही बर्फाची लादी घसरत गेली. तिच्या डोक्याच्या मागच्या बाजूला या लादीने जोरात धडक दिल्याने मोठे टेंगळ आले. तिला उठणेच काय पण श्वास घेणे देखील अशक्य झाले होते. असह्य वेदनांनी तळमळत कशीतरी तंबूतून ती बाहेर आली. तिने मृत्यूचे अत्यंत जवळून दर्शन घेतले. पण माघार घेणे तिच्या स्वभावातच नव्हते. एव्हरेस्टवर जायचे हा तिचा निर्धार या प्रसंगातून आणखीनच बळकट झाला. तिचे काही सहकारी मात्र मोहीमेतून बाहेर पडले.

प्रत्यक्ष एव्हरेस्ट शिखरार्प्यत पोहोचण्याचा शेवटचा टप्पा पार करण्यासाठी विशिष्ट हवामानाचा दिवसच आवश्यक असतो. असे अनुकूल हवामान मिळण्याचे दिवस अगदीच मोजके असतात. त्या दिवसांना ‘वेदर विंडो’ असे म्हणतात. अशा वेदर विंडोची बचेंद्री प्रतीक्षा करीत होती आणि २३ मे ला बचेंद्रीला ‘वेदर विंडो’ मिळाली. त्या दिवशी सकाळी ६ वाजून २० मिनिटांनी बचेंद्री तिचे एक सहकारी आणि शेर्पा यांच्यासमवेत सर्व तयारीनिशी एव्हरेस्टवर चढाई

करण्यासाठी निघाली. वाटेले लहानमोठे अडथळे पार करत, अडचणीना सामोरे जात एव्हरेस्ट पासून ४०० मीटर अंतरावर अलीकडे असलेल्या साऊथ कोल या ठिकाणी केवळ दोनच तासात पोहोचली होती. इतकी उत्सुकता, अधीरता आता शिगेला पोहोचली होती. इतकी वर्षे उरी बाळगलेले स्वप्न प्रत्यक्षात येण्याचा क्षण जवळ येत होता. तिच्या शरीराचा कण न कण एव्हरेस्टमय झाला होता. इतर कोणत्याही संवेदना तिला जाणवत नव्हत्या. कोणत्याही क्षणी काहीही घडू शकणार होते. तिच्या आतापर्यंतच्या अपरिमित कष्टांना, मेहनतीला, तपश्चर्येला फळ मिळणार का तिला परत यासाठी प्रयत्न करावा लागणार या दोन्ही शक्यतांच्या सीमारेखेवर ती उभी होती. साऊथकोल येथील थोड्या विश्रांतीनंतर संपूर्ण शारीरिक आणि मानसिक शक्ती एकवटून एव्हरेस्ट शिखराकडे जाऊ लागली. असामान्य धैर्य, जिद्द, कमालीची सकारात्मक वृत्ती या सगळ्यांच्या बळावर बचेंद्री एव्हरेस्ट शिखरावर पोहोचली. २३ मे १९८४ ! दुपारी एक वाजून सात मिनिटे !! बचेंद्री पाल एव्हरेस्ट शिखरावर पोहोचण्याचा ऐतिहासिक विश्वविक्रम करणारी पहिली भारतीय महिला ठरली ! बचेंद्रीने एव्हरेस्ट शिखराला विनम्र अभिवादन केले. स्वप्नपूर्तीच्या आनंदाने, कुटुंबियांच्या आठवणींनी, खडतर परिस्थितीतून नाकुटी या गावातून येऊन एवढी मोठी झेप घेतल्याच्या समाधानामुळे डोळ्यांतून वाहणाऱ्या आनंदाश्रुंचा अभिषेक एव्हरेस्टच्या माथ्यावर होत होता. हळूहळू भानावर येत बचेंद्री उभी राहिली. आसपासच्या विस्तीर्ण निसर्गाचा, भव्यतेचा, दृष्टी पोहोचणार नाही एवढ्या खोलीचा आणि स्वतःच्या सामर्थ्याचा अनुभव घेत घेत एव्हरेस्टवरून खाली उतरू लागली. चढण्यापेक्षाही उतरणे जोखमीचे आणि धोकादायक असते याची तिला पूर्णपणे जाणीव होती.

एव्हरेस्ट मोहीम संपवून दिल्लीत परतलेली बचेंद्री आणि एव्हरेस्ट मोहिमेपूर्वीची बचेंद्री आणि तिचे सामाजिक स्थान यात जमीन-अस्मानाचा फरक पडला होता. बचेंद्रीसाठी हा एक विलक्षण, आगळावेगळा अनुभव होता. तिला स्वतःचा वेळ, स्पेस राहिलीच नव्हती. सतत होत असलेले सत्कार समारंभ, अभिनंदनाच्या सभा, कौतुकाचा वर्षाव, भेटीगाठी, मुलाखती, पत्रकार परिषदा, भाषणे अशा भरगच्च कार्यक्रमांमध्ये दिवसाचे अठरा अठरा तास संपूलागले. पंतप्रधान, राष्ट्रपती आणि इतर उच्चपदस्थांच्या गाठीभेटी, त्यांच्याशी वार्तालाप या सर्वांना सामोरे जाताना तिला अगदी अवघडल्यासारखे होई. तिच्यासाठी हे सगळेच अगदी अनपेक्षित होते. कौतुकाने, अभिनंदनाने ती भारावून जात असे. मनातल्या मनात सुखावत असे. पण त्याहीपेक्षा मनाच्या अगदी आतल्या कप्प्यात ओढ होती ती घरी जायची, सवंगळ्यांना, गावकळ्यांना भेटायची. नाकुटीतल्या वास्तव्याचा नव्याने अनुभव घेण्याची. आय.एम.एफ. चे 'सुवर्णपदक', अत्यंत मानाचा 'अर्जुन पुरस्कार' भारत सरकारचा 'पद्मश्री' सन्मान असे अत्यंत दुर्मिळ आणि बहुमोल पुरस्कार मिळून सुदृढा तिला ओढ लागली होती, ती आई-वडिलांच्या डोळ्यातल्या दिसणाऱ्या अपार मायेची आणि कौतुकाची !

अखेर जून महिन्यात ती संधी आली. हृषिकेशपासून कारमधून गावाकडे जाताना तिने जे अनुभवले त्यातून बाहेर येणे अत्यंत अवघड होते. तिच्या स्वागतासाठी जागोजागी उभारलेल्या कमानी, हारतुरे घेऊन दुतर्फा तास न तास ताटकळत उभे राहिलेल्या स्त्रिया, पुरुष, मुले, तिला मिठाई देण्यासाठी, तिचा हात हातात घेण्यासाठीची त्यांची धडपड, सगळेच काही विलक्षण कल्पनातीत !! हळूहळू एव्हरेस्ट जिंकण्याची जादू तिला उलगडत होती, त्याचे इतरांना वाटणारे महत्व,

कौतुक तिच्यापर्यंत पोहोचत होते, या सर्वांचा अर्थ हळूहळू तिला कळत होता. असा हा स्वागताचा नेत्रदीपक, आगळावेगळा, भव्यदिव्य सोहळा अनुभवता अनुभवता बचेंद्री घरी पोहोचती. ज्या क्षणी आईवडिलांच्या मिठीत विसावली तेव्हा एव्हरेस्ट विजयाचा आनंद आणि सुख सुदधा त्या सुखापेक्षा, आनंदापेक्षा कमी वाटू लागले.

२४ मे १९५४ साली जन्मलेल्या बचेंद्री पाल यांनी २३ मे १९८४ रोजी म्हणजे वयाच्या ३० वर्षी एव्हरेस्टविजेती पहिली भारतीय महिला बनण्याचा विश्वविक्रम केला. एव्हरेस्ट शिखर सर करणे ही तर त्यांच्या यशोगाथेची सुरुवात होती. २५ जुलै २०१८ मध्ये बचेंद्रीदीर्दिना जमशेदपूर येथे भेटण्याची सुवर्णसंधी मला मिळाली. त्या भेटीवर आधारित एक पुस्तक तयार होईल एवढे अनुभव, जीवनविषयक तत्त्वज्ञान, सामाजिक जाणीव याबद्दल त्यांच्याकडून ऐकण्यास मिळाले. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर ‘जीवन में कुछ करने के लिए और भी तो बहुत सारे एव्हरेस्ट हैं। एव्हरेस्ट सर करने के लिए तो बस तीन महीने काफी हैं, पर मानवता से रहना ही सच्चा एव्हरेस्ट है।’

एव्हरेस्ट विजयानंतर (TISCO) टिस्को, जमशेदपूर येथील ‘यूथ अँडलैंचर सेंटर’च्या प्रमुखपदी त्यांची नेमणूक झाली. या सेंटरतर्फे लहान मुले, मुली, युवक, युवती, स्त्रिया यांच्यासाठी सातत्याने नवनवीन साहसी उपक्रमांचे आयोजन आणि कार्यवाही त्या करीत आहेत. क्लाईबिंग, ट्रेकिंग, रॅपलिंग, रिव्हरक्रॉसिंग, गिर्यारोहण, जंगलात राहाणे, व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण, व्यक्तिमत्त्व विकास कार्यक्रम अशा अनेक उपक्रमांमधून हजारो लोकांना त्यांनी प्रशिक्षणाचा लाभ करून दिला आहे.

एव्हरेस्ट सर केल्यानंतरच्या दुसऱ्याच वर्षी युरोपमधील सर्वात उंच शिखरावर चढल्या. त्यानंतर

चार अल्पाईन देशात गिर्यारोहण केले. इंडोनेपाळ एव्हरेस्ट मोहीमेसाठी स्त्रियांच्या संघाचे नेतृत्व केले. १८ स्त्रियांचा संघ घेऊन २१०५ कि.मी. अंतराचे रिव्हरराफिंग केले.

नुकताच ऑक्टोबर २०१८ मध्ये त्यांनी ४० जणांची एक टीम घेऊन एक अभूतपूर्व उपक्रम केला. या चाळीस जणात २० जण महिला होत्या. या उपक्रमाचं नाव होतं ‘मिशनगंगा’. या टीमने या मिशनची सुरुवात हरिद्वार इथून केली. शेवट पाटण्याला. एकूण अंतर पंधराशे किलोमीटरस. बोटीने हे अंतर गंगानदीतून पार केले. वाटेत सर्वत्र गंगानदीची स्वच्छता आणि एकूणच ‘स्वच्छ भारत अभियान’चं काम या टीमनं केलं. एक अत्यंत आगळावेगळा, विधायक उपक्रम बचेंद्री पाल यांच्या नेतृत्वाखाली पार पडला.

या व्यतिरिक्त त्यांनी असंख्य समाजोपयोगी प्रकल्पांची कार्यवाही केलेली आहे.

समाज माझा ! मी समाजाची !! हेच त्यांचे जीवनतत्त्व आहे. नाकुटीसारख्या अगदी छोट्या वाडीत जीवनाची सुरुवात झालेल्या बचेंद्री पाल यांना गढवाल विद्यापीठाने डॉक्टरेट पदवीने सन्मानित केले आहे. जगभर प्रवास करून त्यांनी स्वतःचे अनुभवविश्व समृद्ध केले आहे. भूमी, जल, आकाश या त्रैलोक्यात नेत्रदीपक कामगिरी केली आहे.

वयाची ६५ वर्षे पूर्ण होता होता २६ जानेवारी २०१९ रोजी भारत सरकारने त्यांना पदमभूषण सन्मानाने पुरस्कृत केले आहे. खरोखरीच आजही प्रत्येक दिवशी त्या यशाचे नवनवीन एव्हरेस्ट सर करीत आहेत. बचेंद्री पाल यांच्या भावी आयुष्यासाठी खूपखूप शुभेच्छा !

दिव्यत्वाची जेथ प्रचिती,
तेथे कर माझे जुळती ॥

पूर्वज्ञानातून घडते शिकण्याची पाऊलवाट...

माधुरी चं. जोशी

① ९४२०४७१९९९

शिकणे समृद्ध करायचे असेल तर शिकवणे विद्यार्थ्यांच्या जगण्याशी जोडायला हवे. विद्यार्थ्यांचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, बौद्धिक स्तर भिन्न असतो. प्रत्येक मूल भिन्न आहे. अशावेळी विद्यार्थ्यांचे अनुभव लक्षात घेऊन अध्यापन व्हायला हवे. असे घडले, की शिकणे सहजसुलभ, आनंददायी, गतिमान व समृद्ध बनते. त्या अर्थाने विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान किती हा महत्त्वाचा दुवा ठरू शकते, त्याचे महत्त्व विशद करणारा व त्यासाठी मार्ग दाखवणारा हा लेख...

परवा नागपूरहून पुण्याला येताना रेल्वेमध्ये एक कुटुंब बाजूला बसले होते. त्या कुटुंबात आजी, नात (पाच वर्षे) आणि पती-पत्नी असे चौधे होते. अनयाच्या बाबांचे मला खूप कौतुक वाटले. कारण बराच वेळ ते अनयाशी मराठी कविता, गाणी आणि श्लोक यांची अंताक्षरी खेळले आणि सर्वांत आश्चर्य म्हणजे अनयाला ‘ध’अक्षराने सुरु होणारे गाणे म्हणायचे होते. तेव्हा तिने चक्क ‘धरिला पंढरीचा चोर’ हा अभंग म्हटला (इयत्ता ९वीच्या पुस्तकात अभंग आहे). मला राहवले नाही. मी विचारले, “अनया, तुला हा अभंग पाठ कसा?” “मी आजीबोरबर भजनाला जाते म्हणून मला येतो.” अनया उत्तरली. अंताक्षरीनंतर अनयाच्या बाबांनी रेल्वेसंबंधात खूप

प्रश्न तिला विचारले आणि शेवटी मूक अभिनयातून गाणे ओळखण्याचा खेळ ते खेळले.

प्रसंग छोटासा; पण मला विचार करायला भाग पाडणारा ठरला. खरंच सर्वच पालक अनयाच्या पालकांसारखे मुलांशी संवाद साधू लागले तर किती छान होईल. पाल्यांच्या करमणुकीबोरबरच त्यांचे अनुभवविश्व विस्तारेल. हे अनुभवविश्व नवीन ज्ञानाची निर्मिती करण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरते. ज्ञानरचनावादी विचारसरणीत ‘शिकणे’ ही क्रिया कृतिशील व रचनात्मक प्रक्रिया आहे. आजूबाजूच्या वास्तव जगाशी ओळख करून घेताना व्यक्ती कृतिशील होऊन त्याबाबतच्या आपल्या स्वतःच्या खास अशा प्रतिमा मनःपटलावर उमटवीत जातात. अर्थात या प्रतिमा पूर्णतः व्यक्तिनिष्ठ असतात. बाह्य जगाची नवी ओळख आणि मनःपटलावरील अगोदर निर्माण झालेल्या प्रतिमा यांच्या परस्पर जोडणीतून नव्या प्रतिमा किंवा जुन्या प्रतिमांच्या नव्या रचना निर्माण होत जातात.

पियाजे (Piaget), वायगोटस्की (Vyagotsky), ड्युई (Dewey), ब्रुनर (Bruner) या शिक्षणशास्त्रज्ञांनी मानवी आकलनाचे तत्त्वज्ञान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याद्वारे त्यांनी जगाच्या आकलनाचा दृष्टिकोन देण्याचा प्रयत्न केला. अलीकडच्या काळातील मेंदूविषयक संशोधनाने मानवाच्या मानसिक पातळीवरील 'ज्ञानग्रहण' प्रक्रिया अधिक स्पष्ट करता येते.

शिकणे एक नैसर्गिक क्रिया -

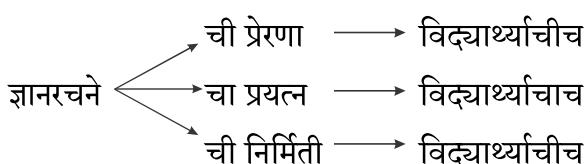
- * मनुष्याला प्राप्त झालेला विकसित मेंदू हा त्याचा शिकण्याचा अवयव आहे.
- * मेंदू सतत कार्यरत असल्याने शिकण्याची प्रक्रिया आजन्म चालू असते.
- * शिकण्याची प्रक्रिया स्वयंप्रेरित असून नैसर्गिक असते.
- * व्यक्ती आपली आपणच वास्तव जगाचे आकलन करून घेत असते.
- * आपल्या स्वतःच्या अनुभवांशी पडताळून आणि आलेल्या अनुभवांना प्रतिसाद देत, त्यावर स्वतः प्रतिक्रिया नोंदवत व्यक्ती ही ज्ञानरचना करत असते.
- * व्यक्ती सतत नवनव्या अनुभवांना सामोरे जात असते.
- * नव्याने पुढे आलेल्या कोणत्याही अनुभवाचा आशय लक्षात घेणे, तो आपल्या पूर्वानुभवांशी (त्यांच्या स्वनिर्मित आशयाशी) जोडून घेणे, त्यातून आपल्या मूळच्या तत्संबंधी आकलनात आवश्यक ते बदल करणे म्हणजेच आधीच्या 'समजे'ची (Understanding) नवीन रचना साकारणे होय.

व्यवहारातील ज्ञानप्राप्ती (ज्ञाननिर्मिती) -

वरील गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेत आपल्या श्रद्धा, विश्वास, मते, दृष्टिकोन यात आवश्यक ते बदल करत ज्ञाननिर्मिती होते. दैनंदिन जीवनात व्यक्ती नेहमीच शोध घेते, अंदाज घेते, प्रश्न उपस्थित करते, तर्क करते, तुलना करते, विश्लेषण करते, भाकीत सांगते, आपल्याला काय माहीत आहे याचे नव्या परिस्थितीच्या संदर्भात मूल्यमापन करते. नवनव्या अनुभवांचा आशय समजावून घेण्याचा प्रयत्न करते. शंका घेते, वाद घालते, प्रतिक्रिया देते-घेते, काही स्वीकारते, काही त्याज्य ठरवते. आपण प्राप्त केलेल्या नव्या ज्ञानाच्या प्रकाशात आपली मते, आपला आग्रह अजमावून पाहते. त्याची पुनर्तपासणी करते आणि त्यानुसार मते, दृष्टिकोन, विचार-आचार बदलते.

माणसाला पंचेंट्रियांमार्फत परिसरातील तपशिलांचा बोध होतो. हा बोध संवेदनांच्या स्वरूपात असतो. अवबोधांच्या माध्यमातून संबोध तयार होतात. बृहदसंबोध म्हणजे पक्के संबोध तयार होतात. बृहदसंबोध व संबोध हे विद्यार्थ्यांच्या मनात अचूक असणे अत्यंत गरजेचे आहे. शिक्षणप्रक्रियेत, विचार करण्याच्या प्रक्रियेत संबोधांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संबोधांचे हे महत्त्व जेरोम ब्रूनर (Jerome Bruner, 1960) यांनी प्रकाशझोतात आणले. उदा - ८ ते ९ महिन्यांच्या आईच्या कडेवरील मुलाला एक पूर्ण बिस्किट आणि एक तुटलेले बिस्किट दाखवले, तर ते प्रथम दोन्ही बिस्किटांचे निरीक्षण करते, तुलना करते आणि पूर्ण बिस्किटच निवडते. वास्तविक पाहता पूर्ण, तुटलेले ही बिस्किटाची विशेषणे आहेत. आकारावरून त्याने विशेषणांचा संबोध निवडीसाठी

वापरला. पण मोठा झाल्यानंतर हा संबोध दृढ न झाल्यास विशेषण ओळखता येत नाही. तपशिलांपासून तयार होणारे हे संबोध, नंतर येणारे अपरिचित तपशील समजून घेण्यास, विश्लेषण करण्यास, एखाद्या निर्मितीचे मूल्यमापन करण्यास, स्वतः नवनिर्मिती करण्यास अत्यंत उपयुक्त ठरतात. म्हणूनच ज्ञानरचनावादी शिक्षण प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांला मध्यवर्ती स्थान आहे कारण -

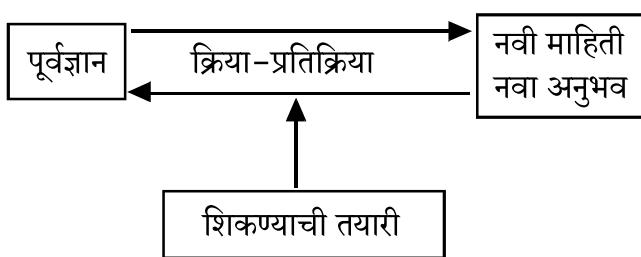

म्हणूनच विद्यार्थी अद्वितीय (Unique) आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याची पार्श्वभूमी, संस्कृती, भाषा, तर्कपद्धती, त्याचे अनुभव इतरांपेक्षा वेगळे असतात. अध्ययनाची जबाबदारी त्याचीच आहे. शिकण्याची प्रेरणा अंतःस्फूर्त त्याची असते. ती बाह्य प्रलोभनांवर वा धाकावर अवलंबून नसते.

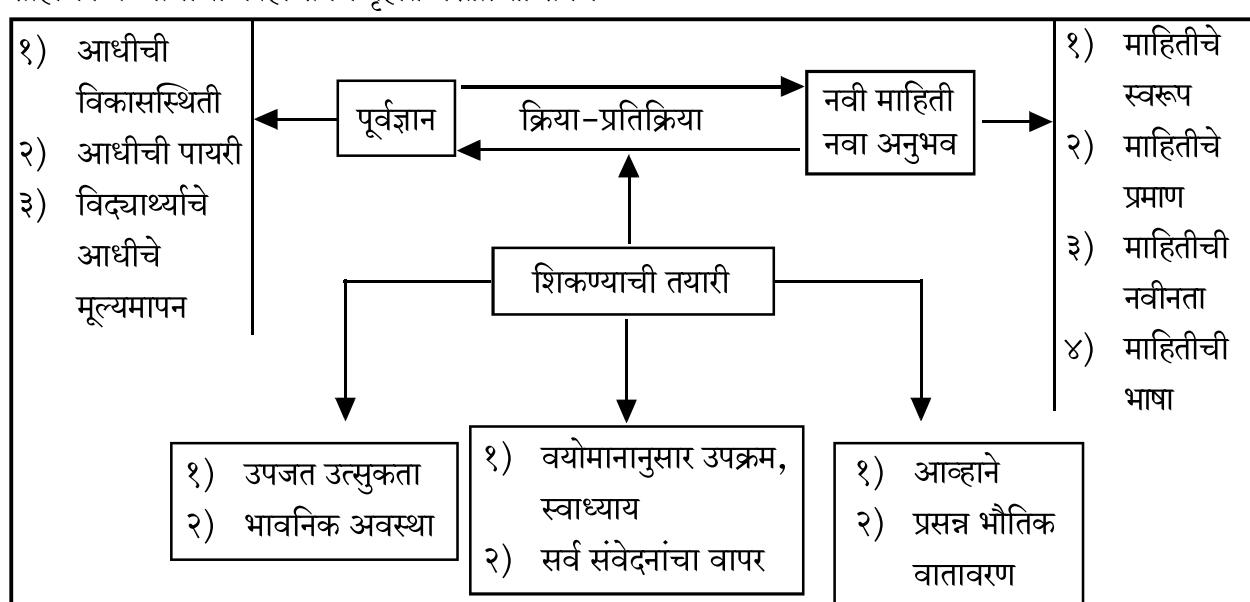
शिकण्यातून समजवृद्धी अपेक्षित आहे. समजवृद्धी असा शब्द जेव्हा आपण वापरतो तेव्हा साहजिकच आधीची काही समज गृहीत धरतो. ती समज

पूर्वीच्या शिकण्यातून निर्माण झालेली असते. कोणत्याही स्तरावरचे विद्यार्थी जेव्हा आपल्या वर्गात येतात तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थी आधीची समज घेऊन आलेला असतो. त्याची काही मत असतात, दृष्टिकोन असतात, श्रद्धा असतात, विश्वास असतात, कौशल्ये असतात तर मनात काही प्रश्न व जीवनात समस्याही असतात. या सर्व पूर्वतयारीनिशी विद्यार्थी नवे शिकण्याच्या अनुभवांना सामोरे जातात. या विद्यार्थ्यांमध्ये नवी ज्ञानरचना तयार होण्यास पुढील तीन गोष्टी आवश्यक असतात.

- १) पूर्वज्ञान (Prior Learning)
- २) नवी माहिती / नवा अनुभव (New Information / New Experience)
- ३) शिकण्याची तयारी - (Readiness to learn)

(नवीन माहितीचे रूपांतर पूर्वज्ञानात होत जाते.)

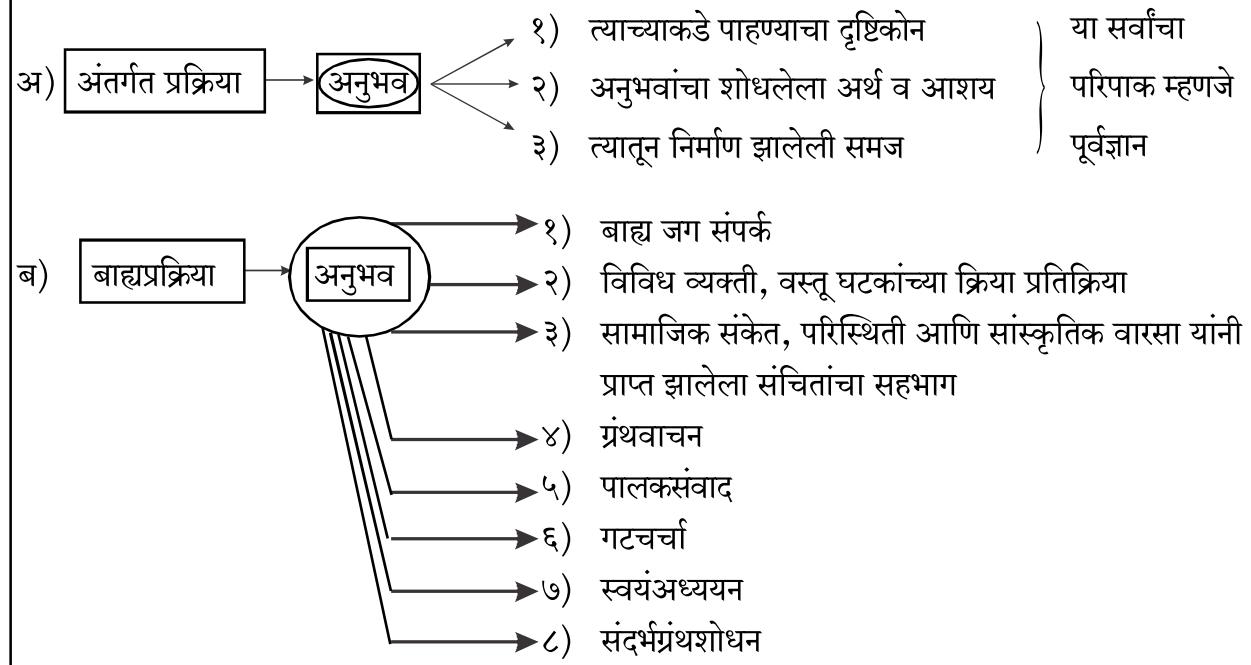
अशा प्रकारची विद्यार्थ्यांची ज्ञानप्रक्रिया घडून यायची असेल तर वैयक्तिकीत्या त्यासाठी लागणारा वेळ, क्रिया प्रतिक्रियांसाठी लागणारा अवकाश आणि त्याचबरोबर ताबडतोब प्रत्याभरणाची संधी (opportunity of immediate feedback) या गोष्टी आवश्यक असतात.

पूर्वज्ञान (Prior Learning)

शिक्षणाच्या सातत्यपूर्ण प्रक्रियेत विशिष्ट नवीन
घटक शिक पाहत असताना त्या संदर्भातील आधीची

पायरी माहीत करून घेणे म्हणजे ‘पूर्वज्ञान’ होय. शिक्षणतज्ज्ञ पियाजे यांच्या मते पूर्वज्ञान म्हणजे विद्यार्थ्याच्या विकासाची पूर्वस्थिती तर शिक्षणतज्ज्ञ वायगोटस्कीच्या मते विद्यार्थ्याच्या स्वप्रयत्नांनी साध्य होणारा विकासस्तर ‘पूर्वज्ञान’ या संकल्पनेत गृहीत धरावा लागतो. व्यक्तीच्या ज्ञानाची विशिष्ट वेळची, विशिष्ट क्षणाची अवस्था ही तिच्या तोपर्यंतच्या अनुभवांनी नवीन अनुभवांकडे तिने ज्या दृष्टिकोनातून पाहिले त्या दृष्टिकोनाने तिने शोधलेला आशय व त्यातून झालेली तिच्या समजेची घडण या सर्वांचा परिपाक असतो.

पूर्वज्ञान म्हणजे अंतर्गत व बाह्य प्रक्रिया -

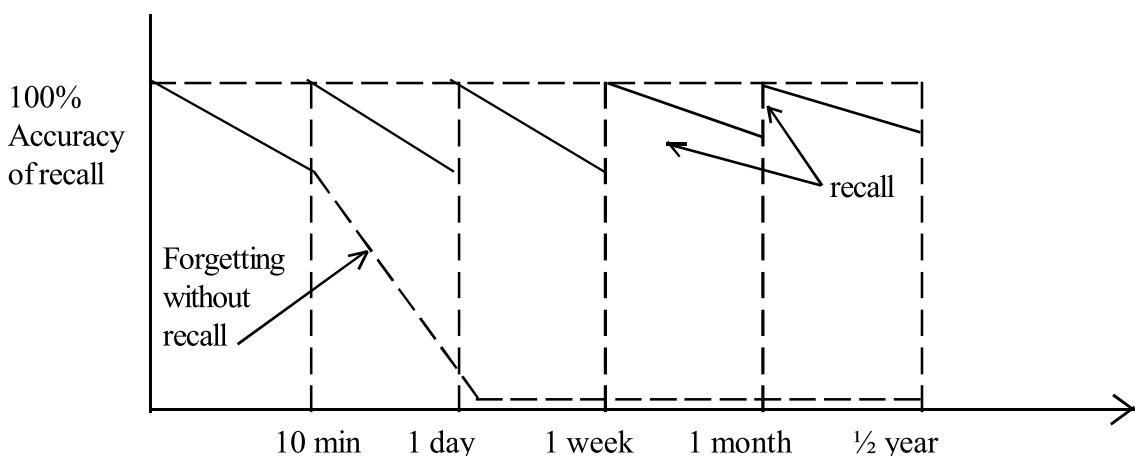
वरील सर्व मुद्रद्यांचा अभ्यासानंतर पूर्वज्ञानात
 (शिक्षणात) व्यक्तीची म्हणजेच शिकणाऱ्याची
 व्यक्तिगतता, तिची सामाजिकता या दोन्ही घटकांचा
 g' rd e hr v M h d j nV ॥४० O&g B&P b (James
 E Zull) यांच्या पूर्वज्ञानाबद्दलच्या संकल्पना ‘द आर्ट
 अॅफ चेंजिंग द ब्रेन’ या पुस्तकात दिलेल्या आहेत.

- १) प्रत्येक विद्यार्थ्याला पूर्वज्ञान असते आणि आपल्या शिकण्याला त्यांचा मिळणारा प्रतिसाद या पूर्वज्ञानाने प्रभावित असतो.
  - २) विद्यार्थ्याचे पूर्वज्ञान ही काही अमूर्त बाब नाही. ती शारीरिक, वास्तव आणि सातत्यपूर्ण असते.
  - ३) आपण विद्यार्थ्यांच्या पूर्वज्ञानाकडे दुर्लक्ष केले

- तर तो आपल्या शिकविण्यातला अडथळा ठरतो.
- ४) पूर्वज्ञान हे गुंतागुंतीचे आणि व्यक्तिगत असते.
  - ५) विद्यार्थ्यांना पूर्वज्ञानाची जाणीव असतेच असे नाही.
  - ६) लेखन करायला लावून विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान शोधणे उपयुक्त ठरते.
  - ७) पूर्वज्ञान मूर्तस्वरूपात असण्याची शक्यता असते. त्यामुळे त्यापासून शिकायला सुरुवात करणे आवश्यक असते.
  - ८) नेमकी उदाहरणे देऊन पूर्वज्ञानातील स्थूल तत्वे अथवा संकल्पना स्पष्ट कराव्यात.
- ९) गोंधळाची स्थिती ही विद्यार्थ्याबाबत नेहमीच अपेक्षित असते. तिचा सन्मान करावा. (विद्यार्थ्याला नाउमेद करू नये)
- १०) विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान शिक्षकाला वरदान असते. कारण त्यामुळेच अध्ययन-अनुभव द्यायला कुटून आणि कशी सुरुवात करावी हे कळते. पूर्वज्ञान जेवढे चांगले तेवढी नवज्ञाननिर्मिती उत्तम. उच्चस्तरीयबोधात्मक क्षमतांसाठी दीर्घकालीन स्मृती महत्त्वाची. दीर्घकालीन स्मृतीच पूर्वज्ञानाला अपडेट ठेवते.

दीर्घकालीन स्मृतीत कसे जाल ?

दीर्घकालीन स्मृतीत जाण्यासाठी

(देशमुख दिलीप - 'अध्यापनातून बोधात्मक क्षमतांचा विकास'. यशदा ट्रेनिंग मोड्युल)

वरील तक्त्याप्रमाणे -

विद्यार्थी अल्पकालीन स्मृतीत राहतो कारण प्राप्त माहितीची उजळणी, वापर तो करत नाही आणि काहीच दिवसात प्राप्त ज्ञानाचा पूर्ण विसर पडून पूर्वज्ञान अल्प होऊ लागते. (वरील आकृती पहा) विसरण्याचा आलेख पहिल्या दिवसानंतर मूळ अक्षात मिसळून गेला. म्हणजेच विस्मरण १०० टक्के झालेले आहे.

अल्पकालीन स्मृतीतून दीर्घकालीन स्मृतीत कसे

जावे -

- १) प्रत्येक घटक नीट समजून घेणे
- २) घटकातील माहितीमागील कारणमीमांसा करणे.
- ३) घटकाचा ज्ञान उपयोजनाशी संबंध जोडणे.
- ४) घटकांचा सहसंबंध लक्षात घेणे.
- ५) प्राप्त माहितीचा वारंवार उपयोग करणे.

दीर्घकालीन स्मृतीत न जाण्याची कारणे -

- १) एखाद्या घटनेशी परत परत संबंध न येणे -
उदा. पुनर्बांधणी शब्द चुकीचा लिहिला तर,
रफाराचा उच्चार आधी व लेखन नंतर असते हे
वारंवार न सांगणे.
- २) दोन विचारांमध्ये दुवे नसणे. उदा. निबंधाचे विषय
- आवडता ऋतू पावसाळा, पावसाळ्यातील एक
दिवस, पावसातली फजिती, पाऊस पडण्यापूर्वीचा
एक तास. मुख्य विषय एक असला तरी प्रत्येक
निबंधाचा विचार वेगळा करता आला पाहिजे.
- ३) कान, नाक इ. इंद्रियांच्या पूर्ण क्षमतांचा वापर न
होणे. उदा. वारंवार वाचन, वाचलेल्या मजकूराचे
आकलन इ.
- ४) दोन भिन्न संकल्पना योग्यप्रकारे स्पष्ट न करणे.
उदा. मराठीतील - आव्हान व आवाहन हे शब्द
- ५) आकलनासाठी पुरेसा वेळ न मिळणे. प्रचंड घाई
असणे.

शिक्षकांना वरदान असलेले विद्यार्थ्यांचे पूर्वज्ञान
पालक, शिक्षक यांनी कसे वाढवावे ?

पालक -

पालकांनी पूरकवाचनाची संधी उपलब्ध करून
द्यावी. पाल्याशी उत्तम संवाद साधावा, विविध विषयांवर
चर्चा करावी, चांगली भाषणे, संस्कारक्षम कथाकथन त्यांना
ऐकवावे. वृत्तपत्रांचे वाचन, बातम्यांचे वाचन करण्यास
प्रोत्साहन द्यावे. परिसरातील व्यक्तींशी संवाद, घटना,
प्रसंगनिहाय चर्चा करावी. स्वयं-अध्ययनाला संधी द्यावी.
शब्दकोश, विश्वकोशसारखे संदर्भग्रंथ शक्य असल्यास
उपलब्ध करून द्यावेत. शाळेतील गृहपाठ, पाठाचे वाचन,

स्वाध्याय करायला सांगून आकलन वाढवावे. स्वमताच्या
स्वाध्यायांवर चर्चा करावी. आकलन न झालेला भाग
वाचण्यास व समजावून घेण्यास सांगणे.

शिक्षक -

- १) शिक्षकांनी पाठ्यपुस्तकाचा आशय समजावून
देताना विविध उदाहरणांचा वापर करावा. पृच्छा
अनुमान तंत्र सतत वापरावे.
  - २) पूरक पुस्तकांच्या वाचनाची संधी वारंवार उपलब्ध
करून द्यावी.
  - ३) महत्त्वाचे नियम, शब्दांचे अर्थ, म्हणी, वाक्प्रचार,
सूत्रे, नियम लक्षात ठेवण्यासाठी मदत करावी.
शिकवताना वरील गोष्टींचा वारंवार उच्चार करावा.
उदाहरणांनी स्पष्ट करावे.
  - ४) शब्द, सूत्र, नियम, वाक्प्रचार यांचे फलकलेखन
सतत करावे.
  - ५) विद्यार्थ्यांच्या चौकस व चिकित्सक विचाराला
संधी द्यावी. उदा. 'कुऱ्हाड' शब्दात ह मागे रेष
का लिहितात ? असा प्रश्न आल्यास 'र'
लेखनाच्या सर्व पद्धती जरूर सांगाव्यात.
- १) / = क्रम, द्रव
  - २) ~ = कुऱ्हाड, दुसऱ्या
  - ३) ॑ = वर्ग, अर्थव्र
  - ४) ^ = महाराष्ट्र, ड्रम
- ६) वर्गातील पाठ, कविता यामधून मिळणारे मूल्य,
संदेश, शिकवण यावर चर्चा करावी. विद्यार्थ्यांची
विचारशक्ती जागृत ठेवावी. उदा. निरंजनच्या
चाणाक्ष नजरेतून तो खड्डा सुटला नाही. या
वाक्यातील चाणाक्ष नजर आणि विद्यार्थ्यांने

- वाचलेला ‘आर्य चाणक्य’ (पूर्वज्ञान) या दोहोतील (चाणक्य व चाणाक्ष) संबंध काय? असा प्रश्न आल्यास त्याची चर्चा घडवून आणावी.
- ७) विद्यार्थ्यांने विचारलेल्या प्रश्नांची खुली चर्चा करून आशयसमृद्धता वाढवावी. उदा. इयत्ता चौथीच्या मराठीच्या पुस्तकातील ‘प्रश्न विचारा प्रश्न’ या कवयित्री आगाशे यांच्या कवितेत ‘साप वाकडा-तिकडा चालतो का?’ या ओळीसाठी तो वाकडा-तिकडा चालतो हा त्याचा अनुभव आहे. (पूर्वज्ञान) पण का चालतो त्याच्या मागचे शास्त्रीय कारण तो विचारतो. किंबहुना कवयित्रीही विचारते तेव्हा “घाट चढताना जसे वाहन गोल गोल फिरत वर चढते कारण ऊर्जा कमी लागते व सुरक्षितता वाढते. तसाच साप सुदृधा वाकडा-तिकडा होऊन स्वतःचे लांबलचक शरीर अल्पश्रमात पुढे पुढे ढकलतो. दुसऱ्या उदाहरणामुळे विषय पटेल, आशय समृद्धी वाढेल व घाट केव्हाही चढताना वारंवार पूर्वज्ञानाचा वापर होईल.

पूर्वज्ञान वाढविण्याची इतर तंत्रे -

- १) पुनरावलोकन पद्धतीने आधीच्या दिवशी शिकवलेल्या भागावर तासिकेतील पहिली पाच मिनिटे प्रश्न विचारणे, चर्चा करणे अशा कृती घेतल्या तर प्रत्येकाला रोजच अभ्यास करावा लागेल. प्रत्येकाचे पूर्वज्ञान दीर्घस्मृतीत जाईल.
- २) ओघ तक्ता - Flow Chart बनवून (फलकावर) पाठातील कवितेतील घटनाक्रम पक्का केल्यास

आशय दीर्घस्मृतीत जातो. घटना, क्रम लक्षात राहतात.

- ३) व्यक्तीची गुणवैशिष्ट्ये, एखाद्याचे कार्य, एखाद्या ठिकाणाची वैशिष्ट्ये फलकावर मनःचित्र - Mind Map रेखाटा. सर्व गोष्टींचे आकलन होऊन दीर्घस्मृती वाढेल.

अशा प्रकारच्या विविध उपायांनी जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांचे आकलन दीर्घ स्मृतीत जाईल तेव्हा त्यांचे पूर्वज्ञान आपोआपच पक्के होत जाईल. पूर्वज्ञान पक्के असले, की बोधात्मक क्षमता विकसित होऊन नवीन ज्ञानाची गुणवत्तापूर्ण निर्मिती नक्की होईल.

यामुळे कदाचित परीक्षेतील गुण थोडेसे कमी दिसतील पण विषयाची ‘समज’ मात्र शंभर टक्के राहील. त्यामुळेच समाजातील प्रत्येक काम विद्यार्थी गुणवत्तापूर्ण करेल, याची खात्री वाटते.

संदर्भग्रंथसूची :

- १) Piaget Jean (1950) The Psychology of Intelligence, New York : Rcutledge
- २) पाठ्ये सुषमा - ‘वायगोट स्कीचा आकलनाविषयक सामाजिक सिद्धांत’ - बालशिक्षण संशोधन व विकासकेंद्र, महाराष्ट्र बालशिक्षण परिषद, पुणे.
- ३) पानसे रमेश ‘रचनावादी शिक्षण’, २०२ नॉव्हेल्टी, राज मोर्टर्सच्या मागे, सेनापती बापट रस्ता, पुणे ४११ ०१६, तृतीय आवृत्ती (२०१६)
- ४) बेंजामिन ब्लूम - 'Taxonomy of Educational Objectives Handbook 1 cognitive Domain'.

शिक्षण आणि नेतृत्वगुण विकास

डॉ. नगिना सुभाष माळी

① ८९७५२९५२९७

आपल्यामध्ये नेतृत्वगुण आहेत हे समजणे यासाठी काही काळ जावा लागतो. काही टप्प्यांचा आधार घेऊन शिक्षकांना विद्यार्थी स्वतः कसा नेतृत्वगुण विकास करीत आहे हे पाहता येते. आपण त्याच्या वर्तनाचा, विचारांचा आधार घेऊन त्याच्यामध्ये नेतृत्वगुणांच्या तो कोणत्या टप्प्यात आहे हे जाणावे. जरी हे काम थोडे अवघड असले तरी वर्गअध्यापनादरम्यान, क्रीडांगणावर, कार्यक्रमादरम्यान पाहता येते. एकावेळी अनेक विद्यार्थ्यांचे ही निरीक्षण करता येते. त्यामुळे तसे मार्गदर्शनही त्यांना करता येते.

एखाद्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण असणे आणि ते निर्माण करणे यात फरक आहे. मुळातच विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण असणे म्हणजे त्या विद्यार्थ्यांच्या अनुवंशिकतेचा एक भागही असू शकतो अथवा तो विद्यार्थी ज्या पर्यावरणात जन्माला आला त्याचाही परिणाम असू शकतो. यापेक्षा नेतृत्वगुण निर्माण करणे हे थोडेफार अवघड असले तरी अशक्य असे नाही. आज शिक्षकांपुढील हे एक आव्हानच म्हणावे लागेल, की विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण विकास करावा कसा ? नेतृत्वगुण हे काही आपोआप येणारे अथवा तत्काळ निर्माण केले जाणारे कौशल्य नाही. परिस्थिती अशीही असू शकते, की त्या विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण असतात पण त्यास आवश्यक परिस्थिती न मिळाल्यामुळे अथवा तशी संधी न दिल्यामुळे, न

घेतल्यामुळे त्यांचा विकास होऊ शकत नाही.

सद्यपरिस्थिती पाहता अगदी प्राथमिक शिक्षण हा उच्च शिक्षणाचा पाया समजून इथेच विद्यार्थ्यांच्या नेतृत्वगुण विकासास वाव दिला पाहिजे, त्याच्या विकासाचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. याचे कारण हेच की आजचा विद्यार्थी उद्याच्या समाजाचा जबाबदार, सक्रिय नागरिक होणार आहे. नेतृत्व हे फक्त राजकीयदृष्टीनेच झाले अथवा केले पाहिजे असे नाही. अगदी घरातील स्वयंपाकात कोणत्या भाज्या असाव्यात इथून ते कोणत्या देशाशी कसे संबंध ठेवावे इथर्पर्यंत नेतृत्वगुणाच उपयोगात येत असतात. इथे नेतृत्व स्त्री करीत आहे की पुरुष ही बाब दुय्यम आहे. पुढील आशयामध्ये नेतृत्वगुणाविषयी चर्चा करण्यात आली आहे -

१. विद्यार्थ्यांमधील नेतृत्वगुण ओळखावे कसे ?

पुढे नेतृत्वगुण ओळखण्याच्या काही बाबी देण्यात आल्या आहेत. प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत विद्यार्थी वयोगटानुसूल बाबींमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे -

१. विद्यार्थ्यांनी स्वतःहून एखाद्या गटाचा, वर्गाचा मुख्य भाग होऊ इच्छिणे.
२. विद्यार्थ्यांनी स्वतःहून न भिता आपले मत मांडणे.
३. विद्यार्थ्यांनी कोणी दुसरा विद्यार्थी अथवा कोणी शिक्षक काही सांगत असतील तर त्यांचे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐकणे.
४. ऐकलेल्या मतावर विचार करून आपले मत देणे.
५. मत देत असताना पुराव्यांचा, संदर्भाचा वापर करणे.

६. एखादी गोष्ट/घटना चुकीची/बरोबर कशी आहे हे सांगणे.
७. एखाद्या घटनेवर इतर विद्यार्थ्यांशी चर्चा करणे.
८. दिलेली जबाबदारी पूर्ण करणे.
९. इतरांच्या मतांचा आदर करणे.
१०. घडलेल्या घटनेचे वास्तव शोधणे.
११. दैनंदिन जीवनात समानतेचा वापर करणे.
१२. खेळादरम्यान नीती-नियमांचे पालन करणे.
१३. आवश्यक परिस्थितीदरम्यान तात्काळ निर्णय घेणे.
१४. घेतलेल्या निर्णयाची जबाबदारी घेणे.
१५. गटामध्ये कार्य करणे.
१६. गटातील व्यक्तींना साहाय्य करणे.
१७. गटातील व्यक्तींचे साहाय्य घेणे.
१८. वास्तवतेवर विश्वास ठेवणे.
१९. बौद्धिकतेचा वापर करून निर्णय घेणे.
२०. सर्वानुमते निर्णय घेणे.
२१. दैनंदिन जीवनामध्ये मूल्यांचा वापर करणे.
२२. आवडीतून निवड करता येणे.
२३. निवडीला वास्तवतादर्शक संदर्भ असणे.
२४. निवडीदरम्यान इतरांच्या मतांचा विचार करणे.
२५. पूर्वानुभवांचा वापर निर्णय व निवडीदरम्यान करणे.
२६. संवेदनशील घटनेदरम्यान हावभावावर नियंत्रण असणे.
२७. स्वतःच्या भावनांना जाणणे.
२८. भावना व विचार व्यक्त करताना परिस्थिती समजून घेणे.
२९. स्वतःच्या आवडीनुसूप अभ्यास विषय निवडता येणे.
३०. स्वतःच्या निर्णयाची जबाबदारी इतरांवर न सोपविणे.
३१. वेळेत काम करणे.
३२. कामाचे वेळापत्रक तयार करणे.

३३. प्रसंगानुसूप निर्णय घेणे.
३४. समान परिस्थिती समजणे.
३५. विचारपूर्वक मतांचा स्वीकार करणे.

या बाबी विद्यार्थी करतो का हे रोजच्या शालेय अध्ययन-अध्यापनादरम्यान नजरेस येत असते. यासाठी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या सर्व कृतींवर जाणीवपूर्वक नजर ठेवणे आवश्यक असते.

२. आपली पुढील वाक्ये नेतृत्वगुणास साहाय्यभूत होतात -

१. तू हे करू शकतोस / शकतेस.
२. किती छान येते तुला !
३. शाब्दास ! असेच छान करीत रहा.
४. यांची जबाबदारीही तुझ्यावर आहे हं !
५. आपल्याला अजून चांगले केले पाहिजे.
६. वेळ न घालवता आपण करायला हवे.
७. आपण छान करीत आहोत.
८. थांबा, विचार करा.
९. अजून आपल्याला इथे जायचे आहे.
१०. कोण करू शकेल हे ?
११. आपल्याला आपल्या जबाबदारीची आणि परिस्थितीचीही जाणीव हवी.
१२. ते पाहा कोठे गेले, पाहा आपण आहोत कुठे ?
१३. हातात हात देऊन कामास लागायला हवे.
१४. एकीने काम करा.
१५. थोडं ऐकून घ्या.
१६. अजून वेळ गेली नाही.

१७. शांत राहून पहा, मग विचार करा आणि निर्णय घ्या.
१८. तुम्ही कसू शकता.
१९. अजून व्यवस्थित करता येऊ शकते.
२०. त्यांनी पहा कसे केले तसे, त्यापेक्षाही छान करण्याचा प्रयत्न करा.
२१. ऐकून घ्या, मग कृती करा.
२२. तू मदत करतोस हे छानच आहे.
२३. भांडण मिटवण्याचा प्रयत्न करा.
२४. एकमेकांना मदत करीत राहा.
२५. आपल्या बोलण्यामुळे, कृतीमुळे दुसऱ्यांना त्रास होऊ नये.
२६. काय करायचे ते ठरवा व परत कृती करा.
२७. निर्णय तुझा तू घ्यायचा आहेस.
२८. एकीचे बळ जाणायला हवे.
२९. समाजात काय सुरु आहे ते निरीक्षण करा.
३०. भावनांवर नियंत्रण ठेवायला हवे.

अशासारखी वाक्ये कळत-नकळत विद्यार्थ्यांसि प्रेरित करीत असतात. ही प्रेरणा नेतृत्वगुणाकडे नेत असते. परिस्थितीचा संदर्भ पाहून वाक्यांचा वापर करायला हवा. तसेच प्रसंगानुरूप विद्यार्थ्यांला सहभागी होण्यास संधीही हवी.

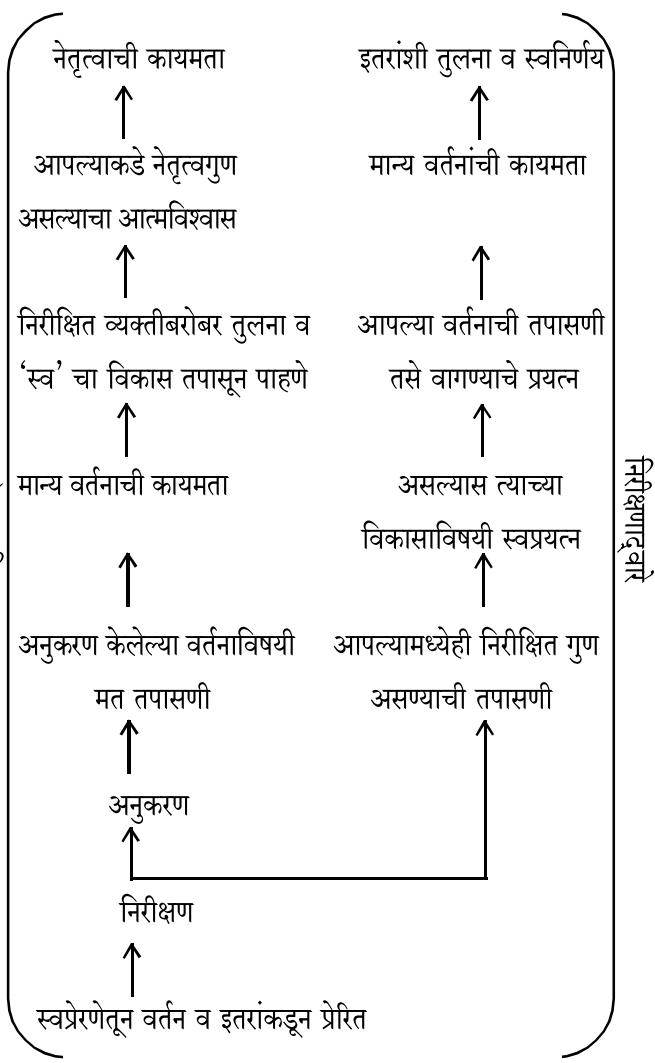
३. नेतृत्वगुणांच्या विकासाचे टप्पे

नेतृत्वगुण ‘स्व’ विकासातूनही होतो तसेच त्याला प्रेरणेतून, उदाहरणातून, निरीक्षणातूनही विकसित करता येते. एकंदरीत दोन टप्प्याद्वारे नेतृत्वगुणांचा विकास करता येतो. विद्यार्थ्यांच्या वयोगटानुसार त्यामध्ये बदल होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही -

अ) ‘स्व’ नेतृत्वगुण विकासाचे टप्पे

नेतृत्वगुण हे आपोआप येणारे कौशल्य नाही. विद्यार्थ्यांसि काही गोष्टी शिकवाव्या लागतात तर काही

त्याने स्वतः शिकाव्या लागतात. आपल्यामध्ये नेतृत्वगुण आहेत हे समजणे काही वेळा वेळखाऊ काम ठरते. पण वरील टप्प्यांचा आधार घेऊन शिक्षकांना विद्यार्थी स्वतः कसा नेतृत्वगुण विकास करीत आहे हे पाहता येते. आपण त्याच्या वर्तनाचा, विचारांचा आधार घेऊन त्याच्यामध्ये नेतृत्वगुणांच्या तो कोणत्या टप्प्यात आहे हे जाणावे. जरी हे काम थोडे अवघड असले तरी वर्गअवध्यापनादरम्यान, क्रीडांगणावर, कार्यक्रमादरम्यान पाहता येते. एकावेळी अनेक विद्यार्थ्यांचीही निरीक्षण करता येते. त्यामुळे तसे मार्गदर्शनही त्यांना करता येते.

ब) नेतृत्वगुण निर्मितीपूरक कृती

काही वेळा विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्वगुण निर्मिती करावी लागते. काही विद्यार्थी स्वनेतृत्वगुण विकास करण्यास पात्र असतात. तर काहींना मार्गदर्शन, समुपदेशनाची गरज असते. विद्यार्थी शाळेत, वर्गात आपल्यासमोर असतो. या वेळा साधून त्याला तसे प्रशिक्षण दिले तर नक्कीच नेतृत्वगुण येऊ शकतात. वर्गातील, क्रीडांगणावरील कृती या नेतृत्वगुणास पूरक ठरत असतात. तसेच त्या ‘स्व’नेतृत्वगुण वाढीसाठी मदत करतात. नेतृत्वगुण विकासामध्ये पुढील कृती साहाय्यभूत ठरतात –

१. गटचर्चा :

गटचर्चा हा ज्ञानरचनावादी अध्ययन-अध्यापनाचा गाभा म्हणण्यास हरकत नाही. गटचर्चेदरम्यान गटनेता ठरविण्यात येतो. अशावेळी पूर्ण गटाची जबाबदारी या गटनेत्यावर असते. सर्वांची मते ऐकणे, मांडणी करणे, सादर करणे यातून नेतृत्वगुणास वाव मिळत असतो. शिक्षकांनी प्रत्येक विद्यार्थ्यावर किमान एकवेळ तरी गटनेता होण्याची वेळ येईल हे पाहावे. असे केल्याने इतरांची मते ऐकण्याची, मतांस संदर्भ देण्याची सवय लागते व मनातील भीतीही दूर होते. या गोष्टी नेतृत्वगुण विकासास फायद्याच्या ठरतात.

२. विविध कार्यक्रम :

वर्गामध्ये, शाळेमध्ये विविध कार्यक्रम होत असतात, स्पर्धा असतात. वैयक्तिक स्पर्धा, सामूहिक स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, लेखन स्पर्धा, रांगोळी अशा अनेक कार्यक्रमांचा फायदा होत असतो. अशा कार्यक्रमातून एकीची, आपलकीची, सहकार्याची, साहसाची कौशल्ये विकसित होतात. ही कौशल्ये नेतृत्वगुणांस पूरक आहेत.

३. समाजाभिमुख कार्यक्रम (समाजसेवा):

शालेय वातावरणामध्ये सामाजिक वातावरण रुजावे म्हणून समाज आणि शाळा यांमधील अंतर कमी व्हावे लागते. विद्यार्थ्याला समाजशील, समाजाभिमुख बनवायचे

असेल तर शाळांतून होणारे समाजसेवा कार्यक्रम, बँकांना भेटी, स्वच्छता कार्यक्रम, ग्रामपंचायतींना भेटी, ऐतिहासिक स्थळांना भेटी यांसारख्या बाबी मदतीच्या ठरतात. शाळेचा परिसर समजण्यास, अनुभवण्यास, व्यावहारिक ज्ञानास पूरक ठरतात. अशा उपक्रमातून समाजात राहून आपली जबाबदारी कशी पूर्ण करावी याची जाणीव होते. ही जाणीव नेतृत्वगुण वाढविण्यास साहाय्यकारी ठरते.

वरील चर्चेव्यतिरिक्त अशा अनेक कृती, कार्यक्रम शाळेत घडत असतात ज्या नेतृत्वगुणास मदत करणाऱ्या ठरतात. त्या अशा आहेत –

१. भूमिकापालन
२. परिसंवाद व वादविवाद
३. नार्थीकरण
४. सहअध्ययन
५. Pair-share
६. पोस्टर सादरीकरण
७. प्रकल्प पद्धती

यांसारख्या कृतीतून विद्यार्थ्यांत एकोपा, एकनिष्ठता रुजण्यास वाव मिळतो. यातून नेतृत्वगुणासही चालना मिळते. त्यासाठी शिक्षकांनी आपली थोडीशी भूमिका बदलायला हवी. ती अशी –

१. विद्यार्थ्यावर विश्वास ठेवावा.
२. त्याच्यावर जबाबदारी सोपवावी.
३. त्याच्या म्हणण्यास प्रतिसाद द्यावा.
४. आवश्यक तेव्हाच मदत करावी.
५. प्रेरणा द्यावी.

जर आपण विद्यार्थ्यावर विश्वास ठेवलाच नाही तर जबाबदारी देणार कशी व तो करू शकतो याचा पडताळा आपण पाहणार तरी कसा. म्हणून विद्यार्थ्यावर विश्वास ठेवून नेतृत्वगुण रुजवता व वाढवता येतात. फक्त आपण ती जबाबदारी घ्यायला हवी.

६्यास गुणवत्तेचा ... शाळा सिद्धीचा ...

अर्चना शिरसाठ

① ८३२९३२६३६९

भारत सरकारने शाळांमधील भौतिक सुविधा, वातावरण, शिक्षकांची व्यावसायिक गुणवत्ता, विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगती वृद्धिंगत करणे, गुणवत्ता उंचावणे याकरिता 'शाळासिद्धी' हे साधन विकसित केले आहे. शाळासिद्धी या साधनातून शाळांना स्वतःच्या विकासाकरिता दिशा मिळणार आहे. त्या दिशेने काय प्रयत्न व्हायला हवेत, आपली श्रेणी कशी उंचवायला हवी, त्या टृष्णीने करावयाच्या प्रयत्नाचा उहापोह, ठेवायचे अभिलेखे व त्यासाठीचा दिशादर्शन घडविणारा लेख...

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने देशातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक विद्यालयांची गुणवत्ता उंचावणे आणि शैक्षणिक प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी पावले उचलली आहेत. शाळांचा सक्रीय सहभाग मिळावा यासाठी शाळासिद्धी साधन तयार केले आहे. त्या साधनाद्वारे शाळांचा दर्जा निश्चित करण्यात येणार आहे. यामुळे शिक्षकांनादेखील सुयोग्य शैक्षणिक प्रक्रियद्वारे समृद्धतेचा प्रवास सुरु करावा लागणार आहे. देशातील शाळांची गुणवत्ता ढासळत असल्याची चर्चा विविध प्रकारच्या सर्वेक्षणाच्या माध्यमांतून होत असताना गुणवत्ता उंचावण्याचे मोठे आव्हान आहे. याकरिता देशातील विविध राज्यात विविध प्रकारचे प्रयत्न होत आहेत. त्या प्रयत्नातील विविधता संपुष्टात आणत देशासाठी एकच मूल्यांकन प्रक्रिया या निमित्ताने अस्तित्वात आली आहे. देशातील सर्वच राज्यांतील शाळांना एकाच साधनाद्वारे मूल्यांकनासाठी सामोरे जावे लागणार आहे.

शाळासिद्धीच्या मूल्यांकनात शिक्षक व मुख्याध्यापकाच्या कर्तव्य आणि जबाबदारीचे मूल्यमापन होणार आहे. शैक्षणिक गुणवत्तेला अधिक प्राधान्य देण्यात आले आहे. एकूण सात क्षेत्रे निर्धारित करण्यात आली आहेत. त्यापैकी केवळ एक क्षेत्र भौतिक सुविधांशी संबंधित असून उर्वरित पाच क्षेत्रे ही शिक्षकांच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात आहेत, शेवटचे क्षेत्र हे योजनांची अंमलबजावणी आणि कार्यवाहीबाबतचे मूल्यांकन करणार आहे. सात क्षेत्रासाठी ४६ मानके निश्चित करण्यात आली आहेत. क्षेत्र एकसाठी बारा मानके असून त्याकरिता ३६ गुण, क्षेत्र दोनसाठी ९ मानके असून २७ गुण आहेत. तिसऱ्या क्षेत्राकरिता पाच मानके असून त्यासाठी १५ गुण, चौथ्या क्षेत्राकरिता १८ गुण असून त्यासाठी सहा मानके असणार आहेत. पाचव्या क्षेत्राकरिता चार मानके असून त्यासाठी १२ गुण राखीव आहेत. सहाव्या व सातव्या क्षेत्राकरिता प्रत्येकी पाच मानके असून प्रत्येकी १५ गुण राखीव आहेत.

प्रत्येक मानकासाठी उपघटकांची निर्मिती करण्यात आली आहे. त्यानुसार प्रत्येक उपघटकासाठी अधिकाधिक तीन गुण राखीव आहेत. त्याकरिता तीन स्तर निर्धारित करण्यात आले आहे. त्यानुसार पहिल्या स्तराची उपलब्धता असेल तर एक गुण असून, दुसऱ्या स्तराची उपलब्धता असेल तर दोन गुण व तिसऱ्या स्तराची उपलब्धता असेल तर तीन गुण राखीव आहेत. हे स्तर चढत्या श्रेणीचे आहेत.

एकूण मूल्यांकन प्रक्रिया १३८ गुणांची असून ११२ ते १३८ गुण प्राप्त करणाऱ्या शाळांना अ श्रेणी मिळणार आहे. ७० ते १११ गुण प्राप्त शाळांना ब

श्रेणी, ६९ पेक्षा कमी असणाऱ्या शाळांना क श्रेणी मिळणार आहे. मूल्यांकनात केवळ अ श्रेणी प्राप्त करणाऱ्या शाळांनाच शासन प्रमाणपत्र देणार आहे, यासाठी दोन प्रकारे मूल्यांकन करण्यात येणार आहे. प्रथम शाळांनी स्वयंमूल्यमापन करावयाचे आहे. त्यानंतर विद्यापरिषदेच्या वरीने नियुक्त केलेल्या निर्धारकांच्या द्वारे मूल्यांकन करण्यात येणार आहे. प्रत्यक्ष पाहणी आणि शालेय स्तरावरील अभिलेख, पुरावे यांच्या सादरीकरणानंतरच गुण मिळणार आहेत. बाह्यमूल्यांकनानंतर प्राप्त गुणांवरती शाळांना श्रेणी प्रदान होईल.

शाळांचे मूल्यांकनासाठी केंद्र सरकारने स्वतंत्र संकेतस्थळ विकसित केले आहे. त्या संकेतस्थळावर मुख्याध्यापकांनी स्वयंमूल्यमापन सादर करावयाचे आहे. ज्या शाळांनी स्वयंमूल्यमापन केल्यानंतर शाळांचे बाह्यमूल्यमापन करण्यात येणार आहे. देशभरातील सर्व शाळांनी या प्रक्रियेला सामोरे जाणे अनिवार्य आहे. शाळासिद्धी या मूल्यांकन साधनाचा विचार करताना त्यासाठी निर्धारित क्षेत्रातील मानके आणि त्यातील अपेक्षा समजावून घेऊन प्रथम स्वयंमूल्यमापन केले जाणार आहे. यासाठी बारा मानके निश्चित करण्यात आली आहेत.

पहिले क्षेत्र हे शाळेचे सामर्थ्य स्रोत, उपलब्धता, पर्याप्तता व उपयोगिता हे असून या क्षेत्रात शाळेच्या परिसराचे मूल्यांकन अपेक्षित आहे. एकूण सात क्षेत्रापैकी हेच क्षेत्र भौतिक सुविधांचे आणि त्यांच्या गुणवत्तापूर्ण उपयोजनांचे मापन करते.

शालेय परिसर या गाभा मानकात स्तरीय रचनेचा विचार करता पहिला स्तर अपुरी जागा, कच्ची इमारत, सुरक्षा भिंतीचा अभाव, बगीच्या व वृक्षारोपणांचा अभाव अशी स्थिती असेल तर एक गुण, बांधकाम केलेले सभागृह, विद्यार्थ्यांसाठी पुरेशा मोकळ्या जागेचा अभाव, प्रार्थनेकरिता पुरेशी जागा, प्रवेशद्वार नसणे, शाळेत बाग व वृक्ष असेल तर दोन गुण व विद्यार्थ्यांना

मुक्त संचारासाठी भरपूर मोकळी जागा, बांधकाम, प्रवेशद्वार, सुरक्षाभिंत, बाग व हिस्वळ असेल तर तीन गुण मिळणार आहेत. या सुविधांमध्ये सातत्याने दुरुस्ती, देखभाल, स्वच्छता या गोष्टींना महत्त्व असून मूल्यांकनात त्याला स्थान देण्यात आले आहे.

दुसऱ्या गाभामानकात शाळेला क्रीडांगण नसून, इतर ठिकाणच्या क्रीडांगणाचा वापर करीत असल्यास मर्यादित उपलब्ध उपकरणांसाठी एक गुण, अपुर्या आकाराचे क्रीडांगण, काही खेळांचे साहित्य उपलब्ध असणे, इतरांचे मैदान वापरीत असल्यास दोन गुण, पुरेसे मैदान, खेळासाठी पुरेसे साहित्य शाळेत असेल तर त्याकरिता तीन गुण मिळणार आहेत. या सुविधा विद्यार्थ्यांची संख्या लक्षात घेऊन गुण मिळणार आहेत. नियमानुसार मैदानाची उपलब्धता असून त्याचा शैक्षणिक वापर महत्त्वाचा असणार आहे. प्रशिक्षण सुविधा, स्पर्धांचे आयोजन, पर्यवेक्षण यांचाही समावेश मूल्यमापनात असणार आहे.

तिसऱ्या गाभामानकात वर्गखोल्या, मुख्याध्यापक कार्यालय उपलब्ध आहे परंतु फर्निचर पुरेसे नसेल तर एक गुण, या सुविधेबरोबर फर्निचर जर उपलब्ध असेल तर दोन गुण आहेत. तर गटकार्य, इतर उपक्रमासाठी पुरेशा प्रमाणात वर्गात जागा असेल, कार्यालय, भांडार, कला यासारख्या सुविधेकरिता स्वतंत्र खोली उपलब्ध असेल तर गुण मिळणार आहेत. शाळेत विद्युत सुविधेबरोबर आकाशवाणी, दूरदर्शन, सीडी, डीव्हीडी प्लेअर व विद्युत जनित्र उपलब्धता महत्त्वाची आहे. याचबरोबर वर्गातील वायूविजन, तक्ते, चित्र, पंखे, नकाशे यांची उपलब्धता तसेच विद्युत उपकरणांची सातत्याने तपासणी, दुरुस्ती व सुव्यवस्था यांनाही स्थान देण्यात आले आहे. ग्रंथालयाच्या मानकांचा विचार करता शाळेत पूर्ण वेळ ग्रंथपाल किंवा शिक्षक, मुख्याध्यापक व विद्यार्थी यांच्या वरीने ग्रंथालय चालविले जात असल्यास किंवा ग्रंथालय असेल, शाळेत प्रति विद्यार्थी निर्धारित संख्येएवढी पुस्तके

उपलब्ध असतील व शाळेत विश्वकोश व शब्दकोश, इतर संदर्भ पुस्तके, वृतपत्रे, मासिके यापैकी सर्व साहित्य उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. ग्रंथालयातील बैठक व्यवस्था, स्वतंत्र खोली याचाही विचार करण्यात आला आहे. प्रयोगशाळा मानकांत स्वतंत्र प्रयोगशाळांचा सातत्याने विद्यार्थ्यांसाठी वापर होत असेल, साहित्याची देखभाल, दुरुस्ती, साहित्याचे व्यवस्थापन यातही गुणवत्तापूर्ण सुविधा महत्वाची ठरणार आहे.

संगणक मानकांत संगणकाचा उपयोग अध्ययन अध्यापन, प्रशासन, ग्रंथालयासाठी केला जात असेल तर तीन गुण, केवळ अध्ययन, अध्यापन व प्रशासनासाठी देन गुण, व यापैकी केवळ एकाच पर्यायाचा विचार केला जात असेल तर एक गुण मिळणार आहे. शालेय पोषण आहार योजनेचा विचार करता साठा व्यवस्थित व सुरक्षित ठेवणे, कीटकांचा वावर होऊ नये, म्हणून काळजी घेतलेली असेल तर तीन गुण मिळणार आहेत. शालेय पोषण आहार कोठे शिजविला जातो; आहाराचा दर्जा, पुरेशी भांडी, स्वतंत्र सुविधा, पुरेशी जागा असणे आवश्यक आहे. शाळेत आहाराबाबत समुपदेशनासाठी देखील गुण राखीव ठेवण्यात आले आहेत.

शाळेत स्वच्छतागृहाची उपलब्धता, वापर या संदर्भाने मुलांसाठी, मुलींसाठी व दिव्यांग मुलांसाठी स्वतंत्र सुविधा आवश्यक आहेत. शाळेत हात धुण्यासाठी नळ, बादल्या व मग असेल तसेच स्वच्छता नियमित व विद्यार्थ्यांना सातत्याने वापर करता येत असेल, तर मूल्यांकनात त्याचाही विचार केला जाणार आहे. पिण्याचे पाणी उंचावर व नियमित स्वच्छतेला राखीव गुण असणार आहेत. पाणी उकळलेले, क्लोरीन टाकलेले, गाळलेले असणे महत्वाचे आहे. हात धुण्याची जागा व तेथील सुविधेला गुण आहेत. याशिवाय शाळेतील सर्व मुलांची आरोग्य तपासणी, त्याकरिताची कार्ड, आरोग्य शिबिर, रस्ता सुरक्षा कार्यक्रम, हिमोगलोबीन तपासणी, आरोग्य स्वच्छता,

सांडपाणी व्यवस्थापन, वैद्यकीय या घटकांचा समावेश आहे. त्याचबरोबर दुसऱ्या प्रश्नात मुलांचा बॉडीमास इंडेक्सचा विचार केला आहे.

शाळेत आंतरजाल सुविधा, तेथील सुरक्षितता, त्याचबरोबर शिक्षक, मुख्याध्यापक, विद्यार्थी वापर करीत असतील तर पूर्ण गुण मिळतील. त्यातील एखादा घटक कमी झाला तर गुण कमी होतील. पहिले क्षेत्रात अधिकाधिक मार्क मिळविल्यास शाळांना वरची श्रेणी प्राप्त करणे सुलभ होईल.

शाळा सिद्धीचे दुसरे क्षेत्र हे अध्ययन-अध्यापन आणि मूल्यांकन हे असून या क्षेत्रात शिक्षकांच्या कामासंदर्भाने मूल्यांकन केल्या जाणाऱ्या गाभा मानकांचा समावेश आहे. यात विद्यार्थ्यांच्या संपादण्युकीचा परिणाम अपेक्षित आहे. या साधनांत शिक्षकांला शिक्षणप्रक्रियेची कितपत जाण आहे, हे पाहिले जाणार आहे. विषयज्ञान आणि अध्यापन कौशल्याच्या बाबतीत जागृत राहून स्वतःला सिद्ध करावे लागणार आहे. या क्षेत्रात पूर्ण गुण मिळविणारी शाळा गुणात्मकदृष्ट्या उंचावलेली असणार यात शंका नाही.

शिक्षकांस विद्यार्थ्यांबद्दलची जाणीव, शिक्षकांचे विषयज्ञान आणि अध्यापन कौशल्याविषयी जाण, शिकविण्यासाठी लागणरे नियोजन, शिकण्यासाठी वातावरणनिर्मिती करणे, शिकणे आणि शिकविण्याची प्रक्रिया, वर्गांचे व्यवस्थापन, विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन, शिकणे आणि शिकविण्यात संसाधनांचा उपयोग, शिक्षकांचे शिकवण्याबाबत स्वतःचे असलेले चिंतन या गाभा मानकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शिक्षण हक्क कायद्यात अपेक्षित भूमिकेचे मापन होईल. शिक्षकांना शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमी, शिकण्यासंबंधीच्या गरजांची कितपत माहिती आहे. ही माहिती पूर्ण असेल तर गुण मिळू शकणार आहेत. ही माहिती कशी जाणून घेतात त्यालाही मार्क राखीव

आहेत. शिक्षकाला स्वतःला आपण शिकवत असलेल्या विषयांचे विषयज्ञानाला मार्क आहेत. वर्तमानात केवळ पाठ्यपुस्तकांचा विचार करणाऱ्या शिक्षकांना यापुढे अभ्यासक्रमाचा आणि त्याकरिता आवश्यक अध्ययन अनुभवांचा विचार आणि विषयज्ञानाची समज लक्षात घेतली जाणार आहे. त्याचबरोबर अध्यापनाच्या कौशल्यांची देखील ओळख असावी लागणार आहे. सध्या शिक्षण हक्क कायद्यांतील कलम २९ मध्ये अपेक्षित केलेली शिक्षण प्रक्रियेशी संबंधित कौशल्याची जाण आणि नवनवीन विचारधारा माहीत करून घेणे आवश्यक आहे. सेवापूर्व प्रशिक्षणात आणि वर्तमानकालीन अपेक्षा यात अंतर असल्याने शिक्षकांना यासाठी स्वतःहूनच प्रयत्न करावे लागतील. त्यासाठी संदर्भ, चर्चा, अवांतर वाचन यांसारख्या प्रक्रिया कराव्या लागतील. कायद्याने अपेक्षित बालकेंद्रीत बालस्नेही अध्यापन-अध्ययन पद्धतींचा कितपत प्रभावी वापर केला जातो त्यानुसार गुणदान होईल. बालकांच्या मानसशास्त्राचा विचार आणि परिस्थिती, परिसर या गोष्टी आणि अध्ययन अनुभवाची रचना, साहित्यांचा प्रभावी वापर, विद्यार्थ्यांना संधी, कृतीयुक्त विचारधारा पाठांत कितपत प्रतिबिंबित होऊ शकेल यावरच गुण अवलंबून राहणार आहेत. त्याचबरोबर शिक्षकाने केलेले पाठाचे सूक्ष्म नियोजन आणि प्रत्यक्ष पाठाची केलेली कार्यवाही यातील सहसंबंध कितपत प्रभावीपणे राखले जात आहेत. शिक्षक अध्यापन करताना कोणते साहित्य वापरतात. त्या साहित्याचा देखावा अपेक्षित नसून विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन आणि त्यांना शिकण्यास मदत होऊ शकेल, असे साहित्य वापरतात काय त्यावर या प्रश्नांचे गुण अवलंबून राहणार आहेत. त्यामुळे केवळ देखावेपुरते साहित्य पाठासाठी वापरता येणार नाही. विद्यार्थ्यांचे मूल्यांकन केल्यानंतर त्याच्या आधारे अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया करणे अभिप्रेत आहे. मूल्यांकनाचा संबंध केवळ मार्क एवढा नसून त्याचे विश्लेषण करून त्याआधारे अध्ययन अनुभवाची

रचना आणि शिकण्यासाठीच्या संधी कितपत दिल्या जातात ते पाहिले जाणार आहे. अध्ययन आणि अध्यापनाच्या संसाधनांचा वापर, उपलब्धता यासाठी गुण राखीव आहेत. शिक्षक विद्यार्थ्यांची गोडी, कल, प्रेरणा यासारख्या बाबीचे मूल्यांकन कोणत्या मार्गाने जाणून घेतात. या प्रक्रियेला देखील महत्त्व असणार आहे. सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनात या संदर्भाने विविध प्रक्रियांचा विचार अधोरेखित करण्यात आला आहे. तो कसा प्रतिबिंबीत होतो त्याकरिता गुण मिळणार आहेत. त्याचबरोबर सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनाची अंमलबजावणी केली जाते काय. त्यात अपेक्षित असलेली नोंदींची भूमिका लक्षात घेता विद्यार्थी शिकत असताना कृतीच्या वेळी शिक्षक त्याचे निरीक्षण करीत नोंदी घेतात का यालाही मार्क आहेत. शाळेत माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर कितपत केला जातो. त्याकरिता कोणती साधने वापरली जातात. मूल्यमापनात याचा विचार होईल.

शाळेत राज्याचा अभ्यासक्रम उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे. त्याचबरोबर केंद्रीय माध्यमिक शिक्षण बोर्ड व आयसीएसई बोर्डाचा अभ्यासक्रम देखील उपलब्ध असणे अपेक्षित आहे. त्यांच्याशी तुलना करून शिक्षक त्यांतील प्रक्रियेचा अध्यापनात किती वापर करतात हे पाहिले जाणार आहे. टाचणात तसे अनुभव प्रतिबिंबीत होणे अपेक्षित आहे. पाठनियोजन करताना ज्ञानरचनावादी दृष्टीकोन प्रतिबिंबीत झाला आहे काय? त्यासाठी पुरक ठरणारे अध्ययन अनुभवांची रचना करण्यात आली आहे काय? यालाही महत्त्व देण्यात आले आहे. कायद्याप्रमाणे ४५ तासांपैकी पंधरा तास इतर कामासाठी राखीव असून त्यातील उपचारात्मक अध्यापन प्रक्रिया करण्यासाठी केलेले नियोजन, त्यासाठी विचारप्रक्रिया, वेळापत्रक त्यातील सूक्ष्मता कितपत अधोरेखित होते याला महत्त्व असणार आहे. सध्या प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रम सुरु असल्याने या प्रश्नाची प्रक्रिया अनिवार्य ठरणार आहे.

त्यासाठी कितपत नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबविले आहेत. त्यालाही गुण मिळणार आहेत. त्यामुळे या क्षेत्रात शिक्षकांच्या विचारप्रक्रिया, कौशल्य आणि विचारधारा यांना अधिक महत्त्व असणार आहे. त्या दृष्टीने प्रक्रियेकडे पाहण्याची गरज असून शिक्षकांनी स्वतःला समृद्ध करण्यासाठी पुढे येण्याची गरज असणार आहे.

शाळासिद्धी या मूल्यांकन साधनात तिसरे क्षेत्र हे विद्यार्थ्यांची संपादणूक आणि विकास हे आहे. शिक्षणात विद्यार्थ्यांची प्रगती सर्वात महत्त्वाची असते. त्या अर्थाने या साधनात शिक्षकाने केलेले अध्यापन किंती प्रभावी झाले. त्याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या संपादणुकीत कितपत प्रतिबिंबित झाला, हे या साधनात पडताळून पाहिले जाणार आहे.

या क्षेत्राकरिता पाच गाभा मानके आहेत. त्यात विद्यार्थ्यांची उपस्थिती, विद्यार्थ्यांचा सहभाग आणि कार्यप्रवणता, विद्यार्थ्यांची प्रगती, वैयक्तिक व सामाजिक विकास, विद्यार्थ्यांची संपादणूक या मानकांचा विचार करण्यात येणार आहे. मानके सोपी वाटत असली तरी त्याच्या साध्यतेकरिता शिक्षकांना मात्र प्रयत्नांची पराकाष्ठा करावी लागणार आहे. शाळेतील विद्यार्थी नियमित व वक्तशीरपणे शाळेत येतात का? त्याचा विचार करताना उपस्थिती सातत्याने राहावी, याकरिता विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहनपर कोणत्या कृती, उपक्रमांचा विचार करण्यात आला आहे. नियमित उपस्थित राहण्याकरिता करण्यात आलेल्या नोंदी, विद्यार्थ्यांच्या हजेच्या आणि त्यातील रकाने शिक्षकांनी पूर्ण केले आहेत काय त्याचाही विचार करण्यात आला आहे. माहेवार सरासरी, तसेच शाळेतील उपस्थितीवर शाळा कोणत्या प्रकारे सनियंत्रण करते हेही पाहिले जाईल. चालू शैक्षणिक वर्षातील उपस्थिती देखील गुणदानाकरिता ग्राह्य धरली जाणार आहे. त्याचबरोबर जी मुले दीर्घकालीन गैरहजर आहेत, त्यांचे होणारे शैक्षणिक नुकसान भरून काढण्याकरिता शिक्षक कोणकोणते मार्ग अनुसरतात, त्याचा विचार करण्यात येणार आहे.

शिक्षकाने विद्यार्थ्यांचे शिकणे होण्याकरिता ज्या अध्ययन अनुभवाची, कृतीची निवड केली असेल. त्या कृतीत विद्यार्थी किंती प्रमाणात सहभागी होतात त्याला देखील गुण आहेत. वर्गात अधिक बुद्धिमत्तेच्या विद्यार्थ्यांचा शालेय शैक्षणिक प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्याकरिता कोणकोणत्या मार्गाचा अवलंब केला जातो. विद्यार्थ्यांचे संपादणुकीचे मूल्यांकन शाळेत कशाप्रकारे होते. त्याचबरोबर शालेय अभ्यासक्रमात अपेक्षित केलेल्या क्षमता, कौशल्य पुढच्या वर्गात जाताना कशा प्रकारे मोजले जातात. त्यासाठीची खात्री कशी केली जाते. विद्यार्थ्यांचे अभ्यासक्रमातील प्रगतीचे सनियंत्रण सातत्यपूर्ण कसे केले जाते. याचा विचार केला जाणार आहे. शिक्षण हक्क कायद्यात देखील कलम २४ प्रमाणे शिक्षकांचे कर्तव्य आणि जबाबदारीमध्ये निर्धारित कालावधीत अभ्यासक्रम पूर्ण करणे सकतीचे आहे. त्याचा विचार येथेही असून यापुढे शिक्षकांना किमान अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम माहीत असणे आणि उद्दिदिष्टे साध्य करणे यासाठी प्रयत्न करावे लागणार आहे. विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक अभ्यासक्रम पूर्ण करताना वैयक्तिक व सामाजिक विकास कितपत झाला याची माहिती संकलित करावी लागणार आहे. ती खात्री कशा प्रकारे करण्यात येते, त्याबद्दल निरीक्षण कशा प्रकारे केले जाते याला महत्त्व असणार आहे. जेव्हा शिक्षक एखाद्या वर्गावर जाऊ शकत नाही तेव्हा त्या वर्गाची शिक्षणप्रक्रिया सुरु राहण्याकरिता शिक्षक, शाळा कोणत्या प्रकारे नियोजन करतात, विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिगत स्वच्छता आणि त्याकरिता शाळेने केलेले प्रयत्न, त्यासाठीच्या नोंदी देखील महत्त्वाच्या ठरणार आहेत. शाळेत, वर्गात कोणत्या प्रकारची सामाजिक वैयक्तिक प्रगती साधण्यासाठी कोणते कार्यक्रम केले जातात त्यांची यादी असणे आवश्यक असणार आहे. वैयक्तिक विकासाबाबत सनियंत्रण करण्यासाठी शाळा कशा प्रकारे उपक्रमांचा विचार करते, तसेच त्यासाठी कोणकोणत्या मार्गाचा अवलंब केला जातो त्याला महत्त्व असणार

आहे. विद्यार्थ्यांची संपादणूकीचे मूल्यांकन कोणकोणत्या साधनांचा आणि कालीक चाचण्यांचा विचार करण्यात येणार आहे. गटपद्धतीचा विचार करताना लहान वर्गातील गटातील विद्यार्थ्यांना मोळ्या वयोगटातील मुले गोष्टी सांगतात का, त्या मुलांचे शिकणे व्हावे याकरिता प्रयत्न ते करतात काय याचा देखील विचार केला जाणार आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची गोडी विकसित करण्यासाठी शाळा शिक्षक कोणकोणते प्रयत्न करतात, याचा विचार करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांचे शासन निर्णयाप्रमाणे अपेक्षित अभिलेखे, दस्तऐवज वर्षनिहाय उपलब्ध आहेत काय ? त्यात जनरल रजिस्टरपासून तर अगदी सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यापनांच्या नोंदवहीपर्यंत अनेक माहितीचा समावेश होईल. शासनाने दप्तरासंदर्भाने वर्गशेणी केली असून अ ते इ पर्यंत दफ्तर आणि त्याचा कालखंड ठरवून दिला आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांसबंधी जे जे साहित्य ज्या ज्या वर्गात उपलब्ध असणे आवश्यक ठरणार आहे. शाळेतील वर्ग, ग्रंथालय, अभ्यासिका शाळेपूर्वी, शाळेनंतर उपलब्ध करून देण्यात येतात काय ? किती विद्यार्थी या सुविधांचा लाभ घेतात. त्याची गणती उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. त्यासाठीच्या नावीन्यपूर्ण उपक्रमांची दखल या निमित्ताने घेतली जाणार आहे.

शाळेत नवीन असलेल्या शिक्षकांचे उद्बोधन कोणत्या प्रकारे केले जाते. शिक्षकाची कामगिरी, व्यावसायिक विकासांचे व्यवस्थापन या संबंधीची यंत्रणा कोणत्या प्रकारे उपलब्ध आहे. त्यानुसार गुण मिळणार आहे. शिक्षकांची गैरहजेरी आणि त्यांच्या गैरहजेरीच्या काळात वर्गाची शैक्षणिक प्रक्रिया कशी पूर्ण करण्यात येते, त्याकरिता शाळा कोणकोणते प्रयत्न करते, याची दखल घेतली जाणार आहे. शिक्षणप्रक्रिया पारंपरिक, पुस्तकाभोवती केंद्रीत न ठेवता त्याकरिता शिक्षकाने विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासपूरक अपेक्षित कौशल्य आणि संपादन स्तर उंचावण्याकरिता, अवांतर वाचन

कौशल्यवृद्धी, अभ्यासासाठीच्या संधी, विद्यार्थ्यांचे अभिलेखे आणि जतन करण्यासाठीच्या सुविधा कितपत प्रभावीपणे केले आहे, याची दखल घेतली जाणार आहे. या साधनांत शिक्षकाने केलेले नवोपक्रमास देखील अधिक मार्क मिळणार आहे. त्याकरिता मात्र पुरावे सादर करण्याची जबाबदारी शिक्षकांचीच असणार आहे.

शाळासिद्धीत शिक्षकांच्या कार्याचे मूल्यांकन करताना वर्गस्तरावरील अध्यापन, अध्ययन, मूल्यापन, उपक्रम, सहशालेय कार्यक्रम यांचीही दखल घेतली गेली आहे. त्यामुळे शाळासिद्धीला सामोरे जाताना शिक्षकांनाच समृद्धतेचा पर्याय स्वीकारावा लागणार आहे. येणाऱ्या कालखंडात बदलांच्या अनुंगाने स्वतःला नवनवीन प्रक्रियेशी आणि ज्ञानाशी जोडले नाही, तर शिक्षणप्रक्रियेत टिकणे काहीसे कठीण आहे. अखेर कायद्याने गुणवत्तेची अपेक्षा आहे. त्यामुळे ती देणे याकरिता बांधिलकी स्वीकारण्याशिवाय इतर कोणता पर्याय आज तरी दिसत नाही.

चौथ्या क्षेत्रात शिक्षकांची कामगिरी आणि व्यावसायिक विकासाचे व्यवस्थापन हे असून त्यात सहा मानकांचा समावेश आहे. या क्षेत्रात शिक्षकांची कामगिरी मोजली जाणार आहे. यात शिक्षकांचे उद्बोधन, शिक्षकांची उपस्थिती, जबाबदाच्या, कर्तव्य, ध्येय अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षाप्रति शिक्षकांची असलेली तयारी, शिक्षकांच्या कामगिरीची देखरेख, शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास या गाभा मानकांचा समावेश असणार आहे. या प्रक्रियेत अभ्यासक्रम बदलतो आहे. त्या बदलामागे राज्य अभ्यासक्रम आराखडा, राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, शिक्षण हक्क कायद्याने निश्चित अशा काही अपेक्षांचे प्रतिबिंब आहे. बदलत्या अभ्यासक्रमाच्या अपेक्षा शिक्षक कितपत पूर्ण करीत आहे, त्या जाणल्यानंतर त्याचे प्रतिबिंब वर्गातील अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत कितपत दिसून येते, याची पडताळणी केली जाईल.

केवळ शाळेत पुस्तके उपलब्ध असून उपयोग नाही, तर त्यातील भूमिका वर्गातील प्रक्रियेत अधेरेखित व्हावी लागेल. शाळेच्या व्यवस्थापनाने शिक्षकांच्या कामगिरीची देखरेख कशी करावी, त्यांच्या व्यावसायीक विकासाचे व्यवस्थापन करून शिक्षकांना पुढील कारकिर्दीकरिता संधी कशा पुरवाव्यात याबद्दल शाळेने केलेले प्रयत्न आणि केलेली कार्यवाही यासाठी देखील गुण असणार आहेत. शाळेने शिक्षकांना त्यांच्या कामगिरीची ध्येय, त्यांची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या कशा ठरवून द्याव्यात या संदर्भाने कायद्याने आणि सेवाशर्ती अधिनियमाचा विचार करता काही अपेक्षा आहेत. त्या अपेक्षांबाबत शाळांनी केलेली कार्यवाहीची दखल या निमित्ताने घेतली जाणार आहे. शिक्षकांना ध्येय काय आहे, हे ठरवून दिल्याशिवाय कामाची दिशा स्पष्ट होणार नाही. शाळेत दाखल होणाऱ्या नवीन शिक्षकांना कशा पद्धतीने शालेय प्रक्रियेशी एकरूप होण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाते. त्याकरिता कोणत्या पद्धतीने उद्बोधन केले जाते. त्याच्यासाठी देण्यात येणारी संधी कशी घेतली जाते, त्यासाठी गुण राखीव ठेवण्यात आले आहेत. शाळेत रजेवर असलेल्या शिक्षकांच्या रजेचे अहवाल कशा स्वरूपात ठेवण्यात आले आहेत, त्याची कारणे, माहिती संकलनाचे स्रोत, आणि गैरहजेरीचे अहवाल अप्राप्त असतील तर शाळा कोणत्या स्वरूपात कार्यवाही करते, या संदर्भातील अहवालाला देखील गुण आहेत. गैरहजर असलेल्या शिक्षकांच्या वर्गाची पर्यायी व्यवस्था शाळा पातळीवर कशी केली जाते. शाळेच्या प्रयत्नाला आणि केलेल्या कार्यवाहीच्या प्रयत्नाला गुण मिळणार आहे. शिक्षकाने जबाबदारी व कर्तव्यांच्या अनुषंगाने काय स्वरूपात कार्यवाही केली. शाळेतील मुलांची गुणवत्ता, गोपनीय अभिलेख, पालकांचा प्रतिसाद, शाळाप्रमुखांचे निरीक्षण यांसारखे काही पर्याय समोर आहेत. त्यातील ज्या पर्यायाचा विचार केला जाणार आहे. त्यानुसार अभिलेखे उपलब्ध ठेवणे अपरिहार्य आहे. शाळेत असणाऱ्या शिक्षकांचा

अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम विकसनात सहभाग असल्यास शाळेस गुण मिळू शकणार आहेत. त्याचबरोबर राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, राज्य अभ्यासक्रम आराखडा व नवीन शैक्षणिक धोरण, प्रगत शैक्षणिक महाराष्ट्र कार्यक्रमासंबंधी शासनांचे आदेश शिक्षकांसाठी उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. शिक्षकांनी ते वाचल्याशिवाय आणि समजून मनन केल्याशिवाय या क्षेत्रातील गुण प्राप्त करणे काहीसे कठीण आहे. त्यामुळे या प्रती शिक्षकांच्या हाती असणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर या संदर्भाने शिक्षणाशी संबंधित असलेल्या शिक्षकांना किमान या संदर्भातील माहिती व्हावी, याकरिता कोणत्या प्रकारचे उपक्रम घेण्यात आले आहेत. या प्रक्रियेकरिता करण्यात आलेले उपक्रम महत्वाची भूमिका बजावणार आहेत. शाळेतील शिक्षकांनी तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून कार्य करणे महत्वाचे असून त्या संबंधीचे अहवाल शाळेत जपून ठेवणे आवश्यक आहे. प्रशिक्षण केलेला शिक्षक त्या संबंधीची चर्चा शाळेत करतो काय, शाळेतर्फे राज्य व राष्ट्रीय स्तरावर होणाऱ्या विविध प्रकारच्या परिषदांमध्ये शिक्षक सहभाग घेतात काय, त्याकरिता प्रशासन प्रोत्साहन देत असेल, तर गुण मिळू शकणार आहेत. शिक्षकांना अशा परिषदांचा शोध घेऊन सक्रियता दाखवावी लागेल. शासन स्तरावर अपेक्षित वाचन साहित्य म्हणून जीवन शिक्षण, शिक्षण संक्रमण, तसेच वेळोवेळीचे शासन निर्णय शाळा स्तरावर उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. त्याचाही विचार या मूल्यांकनात करण्यात आला आहे. शाळेतील शिक्षकांना करिअर मार्गदर्शक, समुपदेशन या संदर्भातील प्रशिक्षणे, करिअर जत्रा, मेळावे यांसारख्या उपक्रमात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते काय. शाळेत समुपदेशक उपलब्ध असणे, किंवा त्याला निमंत्रित करून विद्यार्थी-शिक्षक यांना प्रोत्साहित केले जाते काय ? शाळेत शिक्षकांसाठी बायोमेट्रीक पद्धती उपलब्ध आहे काय, तसेच शाळेत गुणवत्तेकरिता आश्वासक कक्ष स्थापन करणे अभिप्रेत आहे. त्यासाठीचे

उपक्रम आणि शिक्षकांचा सहभाग महत्वाची भूमिका बजावणार आहे. नवीन बदलांची जाणीव विकसित करण्यासाठी शाळेत कोणते प्रयत्न हाती घेतले जातात, त्या प्रयत्नांची दखल घेण्यात आलेली असून शिक्षकांसंबंधीचे सर्व प्रकारचे अभिलेख वर्षनिहाय शाळा स्तरावर उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. शिक्षकांच्या नियमित अध्ययन-अध्यापन, मूल्यमापन या व्यतिरिक्त शाळास्तरावरील इतर जबाबदाऱ्या कोणत्या आहेत. त्यांचे नियोजन शाळा स्तरावर अपेक्षित आहे. त्यासाठी शाळेने केलेल्या नवोपक्रमांचा विचार या साधनात करण्यात आला आहे.

पाचव्या शालेय नेतृत्व आणि व्यवस्थापन या क्षेत्रांस मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्व विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे स्थान असणार आहे. मुख्याध्यापकांनी शालास्तरावर केलेल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कामाची दखल या क्षेत्रात घेतली जाणार आहे. शिक्षण प्रक्रियेत नवनवीन बदल होत असतात. त्या बदलामागील भूमिका जाणून घेणे, त्या दृष्टीने मार्गक्रिया करणे, शाळास्तरावर, वर्गस्तरावर सुयोग्य बदल अधोरेखित करणे या दृष्टीने मुख्याध्यापकाने पावले टाकणे आवश्यक ठरणार आहे. बदलाचे नेतृत्व करताना अध्ययन-अध्यापनातील बदलांचा विचार स्वतःपासूनच करावा लागणार आहे. मुख्याध्यापक जसे शैक्षणिक बदलाच्या प्रक्रियेचे नेतृत्व करत आहे. तसेच प्रशासकीय दृष्ट्याही त्यांना व्यवस्थापनाच्या बदलासाठी नेतृत्वाची गरज आहे. या बदलांचा आढावा आणि गुणवत्तेच्या दृष्टीने मागोवा या क्षेत्रात घेतला जाणार आहे.

शाळेच्या वातावरणात समावेशन संस्कृतीचे दर्शन घडणे. त्याकरिता शाळेने सर्व मुले शिकू शकतात. कोणत्याही प्रकारे जात, धर्म, पंथ यांचा विचार न करता विकासासाठी समान संधी उपलब्ध करून देण्यावर भर देणे. शाळेत आरोग्य, स्वच्छता, शारीरिक, मानसिक सुरक्षा उपलब्ध करून देण्यासाठी शाळा, शिक्षक, पालक व समाजाने प्रयत्न करणे अपेक्षित

आहे. याकरिता सहाव्या क्षेत्राचा समावेश आहे. समावेशन आरोग्य आणि संरक्षण या क्षेत्रात पाच गाभा मानकांचा समावेश आहे.

गाभा मानकात समावेशन संस्कृती, गरजाधिष्ठित बालकांचे समायोजन, शारीरिक सुरक्षा, मानसिक सुरक्षा, आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा समावेश आहे. या क्षेत्रातून शाळेला काय समजले, शारीरिक, मानसिक सुरक्षेकरिता शाळा कशाप्रकारे वातावरण निर्माण करते, चांगले आरोग्य आणि चांगली स्वच्छता यांची खात्री करण्यासाठी शाळेने केलेले प्रयत्न, आपत्ती व्यवस्थापनासाठी शाळेने केलेल्या उपाययोजना, शाळेने शाळेच्या आवाराबाहेर सुरक्षिततेच्या खात्रीकरिता कशाप्रकारे उपाययोजना केल्या आहेत. त्याची दखल घेतली जाणार आहे. शाळेत विविध जात संवर्गनिहाय विद्यार्थीसंख्या, गरजाधिष्ठित बालकांची संख्या, शिष्यवृत्ती प्राप्त विद्यार्थ्यांची जात संवर्गनिहाय संख्या, विशेष गरजाधिष्ठीत मुलांचे शिक्षण व्हावे, म्हणून साधन व्यक्तीची उपलब्धता, अध्ययनार्थीसाठी आयोजित केलेल्या कार्यक्रमांची कार्यक्षेत्रे, लैंगिक अपराध गैरवर्तनासाठी शाळेत स्थापन केलेल्या समित्यांची माहिती, शाळेतील विद्यार्थ्यांकरिता समुपदेशन सत्राचे आयोजन, शाळेच्या वतीने मागील वर्षी आयोजित केलेल्या आरोग्य शिबीरांची संख्या, आरोग्य तपासणी, रस्तासुरक्षा, आरोग्यकार्डची उपलब्धता, शाळेत आहार तज्जांच्यामार्फत समुपदेशन, विद्यार्थ्यांचे हिमोग्लोबीन, बॉडीमास इंडेक्स, सीसीटीव्ही, नाविन्यपूर्ण उपक्रमाचे आयोजन, आर्द्दांचा समावेश आहे.

सातवे क्षेत्र उत्पादक समाजाचा सहभाग हे आहे. या क्षेत्राकरिता एकूण पाच गाभामानकांचा समावेश आहे. त्यात शाळा व्यवस्थापन समिती, शाळा विकास व्यवस्थापन समितीचे आयोजन व व्यवस्थापन, शाळा विकासातील भूमिका, शाळा समाज संधान, समाज एक अध्ययन स्रोत, समाज सबलीकरण यांचा समावेश आहे. याकरिता शाळेतील विविध

समित्या शाळा नियोजन आणि व्यवस्थापनात कशाप्रकारे योगदान देते याला महत्त्व आहे. शाळेतील अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया, अध्ययन निष्ठती उंचावण्याकरिता कोणती भूमिका पार पाडते, शाळा व समाज यांच्यातील नातेबंध कशा प्रकारे आहेत, शाळा विकासाकरिता शाळा समाज स्रोतांना कशा प्रकारे गतीशील करते याचाही विचार यात करण्यात आला आहे. याकरिता समितीचे गठण शासकीय नियमानुसार झाले आहे काय, याची पाहणी करण्यात येईल. या समित्यांच्या बैठकसंख्या, शाळेच्या विकासाकरिता असणाऱ्या माता-पालक संघ, शिक्षक-पालक संघ, यांच्या बैठका, त्यांच्या सहकाऱ्यांनी विद्यार्थ्याकरिता सुविधांची उपलब्धता, विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षेकरिता समाजाचा सहभाग, शाळेत माजी विद्यार्थी संघाची स्थापना, त्यांच्या मदतीने राबविले जाणारे उपक्रम, विविध सामाजिक संस्था, उद्योजक यांच्या माध्यमातून शाळा विकासाकरिता केलेल्या प्रयत्नांचा विचार या क्षेत्रात करण्यात आला आहे. शाळेच्या वर्तीने स्नेहसंमेलन, समाजातील साहित्यिक, सुधारक, लेखक, यांच्या भेटीचे कार्यक्रम, विविध कलेचे प्रदर्शनाचे आयोजन महत्त्वाचे आहे. समाजसेवेची गोडी निर्माण व्हावी, याकरिता उपक्रम राबविले जातात काय, त्याच्या नोंदीदेखील महत्त्वपूर्ण ठरणार आहेत. त्यासाठी राबविलेल्या नवोपक्रमांची दखल यात घेतली जाणार आहे.

या मूल्यांकनात कोणत्याही प्रकारे तोंडी माहितीवर आधारित गुण मिळणार नाहीत. त्याकरिता पुरावे म्हणून छायाचित्रे, सांख्यिकी माहिती, दृकश्राव्य साहित्य, पायाभूत माहिती, यू डायस शाळा अहवाल, विविध समित्यांचे इतिवृत्त, बैठकांच्या चर्चेचे इतिवृत्त, यांचा विचार करण्यात आला आहे. खरेतर या निकषांत शाळेला मिळणारे गुण लक्षात घेता शाळेत शासनाने वेळोवेळी दिलेले निर्देश, प्रशिक्षणातून मार्गदर्शन करताना शासनाने व्यक्त केलेल्या अपेक्षा, एखादी प्रक्रिया कितपत समजली, याचा पुरावा, यातील मानके आणि त्याकरिता

अमंलबजावणीच्या प्रश्नांना दिलेल्या प्रतिसादावरून लक्षात येणार आहे, या मानकांचा विचार वर्तमान बदलांशी निगडीत आहे. त्यामुळे केवळ वरवर न समजता प्रतिसाद दिला गेला तर शाळेने केलेले मूल्यांकन किती गांभीर्याने केले हेही उघड होणार आहे. त्यामुळे मुख्याध्यापक आणि शिक्षकांनी या प्रक्रियेचा सुक्ष्मतेने अभ्यास करण्याची गरज आहे. ही प्रक्रिया केवळ एक वर्षापूर्ती नाही. तर सातत्याने चालणारी आहे. त्यामुळे आज नाही तर उद्या त्याला सामोरे जावे लागणार आहे. त्यासाठी तयारी करावीच लागणार आहे.

शाळांना यापुढे नव्या प्रवाहाच्या अनुषंगाने संदर्भसाहित्य उपलब्ध करणे आवश्यक ठरणार असून, शिक्षकांना ते वाचणे आणि त्यांचे उपयोजन प्रक्रियेत करणे अनिवार्य ठरेल. त्याकरिता चिंतन आणि मनन करावे लागणार आहे. पाठ्यपुस्तक केंद्रीत वर्तमानकालीन व्यवस्थेत बदल करून शिक्षणाच्या अपेक्षित ध्येयाच्या साध्यतेसाठी कटिबद्ध राहावे लागणार आहे. राज्य व राष्ट्रीय स्तरावरील नव्या प्रवाहाशी संबंधित उपक्रमात सहभाग आवश्यक ठरणार आहे. पूर्ण शाळा, शिक्षकांसाठी या क्षेत्रात मोठ्या अपेक्षा आहेत.

शासनाच्या शाळासिद्धी या उपक्रमांतून शाळा अधिकाधिक गुणवत्तेच्या दिशेने काम करणार आहेत. शाळांबरोबर शिक्षकांना कामाची दिशा मिळणार आहे. त्यातून शाळा अधिक उपक्रमशील बनतील. शिकणे आनंददायी होण्याबरोबर शाळांचा चेहरामोहरा बदलण्यास मदत होणार आहे. त्यामुळे यापुढे कोणत्या क्षेत्रात आपण पुढे आहोत आणि कोणत्या क्षेत्रात मागे आहोत, याचा विचार करीत शाळांना आणि शिक्षकांना दिशादर्शक काम करावे लागणार आहे. शाळेचा दर्जा उत्तम असेल तर शिक्षकांचे काम उत्तम आहे, हा त्याचा पुरावा असणार आहे.

कार्यासाठी उत्साहित करणारे मंडळातील स्नेहसंमेलन

सौ. संगिता अधापुरे

① ९८२३१४१६७२

कार्यालयातील साचेबद्ध कामात कधीकधी माणसं थकतात, कंटाळतात. कामं करावीच लागतात. त्यासाठी ऊर्जा मिळाली तर नव्या उत्साहाने ती कामाला लागतात. मंडळांमधील स्नेहसंमेलनासारख्या उपक्रमांतून हे कसे घडते याचा ‘आँखो देखा हाल’....

दहावी आणि बारावीच्या परीक्षांचे परिपूर्ण नियोजन करणे, परीक्षा घेणे व निकाल तयार करणे हे मंडळाचे मुख्य व अत्यंत महत्त्वाचे काम आहे. इतर प्रशासकीय कामांबरोबर परीक्षांचे नियोजन हे मंडळाचे अग्रक्रमाचे, अत्यंत व्यापक व जिकिरीचे काम असते. परीक्षांचे नियोजन करणे व प्रत्यक्ष कार्यान्वित करणे या प्रक्रियेमध्ये सर्व मंडळ अधिकारी व कर्मचारी यांना तहानभूक विसरून अक्षरशः स्वतःला झोकून ढ्यावे लागते. सगळ्या वैयक्तिक अडचणी, तब्येतीच्या तक्रारी बाजूला ठेवाव्या लागतात. अधिकारी, कर्मचारी यांनी तर स्वतःची अशी मानसिकता तयार करून घेतलेली आहे, की विद्यार्थ्यांचे हित महत्त्वाचे. जसे आधी लगीन कोंदाण्याचे, तसे आधी परीक्षा मंडळाची. त्यामुळे मंडळाच्या कामालाच अग्रक्रम दिला जातो आणि म्हणूनच परीक्षांचे काम हे नेहमीच सुरक्षितपणे पार पडते.

परीक्षा घेण्याच्या पद्धतीमध्ये काळानुरूप अनेक बदल होत आहेत. ऑनलाईन आवेदनपत्रे स्वीकारणे, प्रवेशपत्र उपलब्ध करून देणे, बारकोड, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, तज्ज्ञांचे प्रशिक्षण, कृतिपत्रिकांवर आधारित

परीक्षा, गुणांची ऑनलाईन पडताळणी, कलचाचणी तसेच कामकाजामध्ये संगणकीकरण, शिक्षणप्रक्रियेमध्येही अनेक बदल घडत आहेत. नवीन नवीन आव्हाने निर्माण होत आहेत. पण ती आव्हाने अधिकारी/कर्मचारी लीलया पेलत आहेत. नुकतेच मंडळाने सुवर्ण महोत्सवी वर्ष साजरे केले आहे.

नियमित कार्यालयीन कामे वेळेवर होण्यासाठी कर्मचाऱ्यांच्या कार्यकौशल्यांचा विकास झाला पाहिजे. कामाचा दर्जा उंचावला पाहिजे. मनुष्याच्या चित्तवृत्ती बहरून येणे आवश्यक आहे. चित्तवृत्ती फुलल्या तर त्याचा कामावरसुदृधा चांगला परिणाम होतो. बहरण, फुलण हा तर माणसाचा, निसर्गाचा स्थायीभाव असतो. हेच मनुष्यांचं जगणं असतं. त्यातून माणसाला आनंद मिळत असतो. पूर्वीच्या काळी मानव जेव्हा सुधारलेला नव्हता, त्यावेळेस त्याचा आनंद तो उड्या मारून, जोरजोरात ओरडून व्यक्त करत असे. परंतु जसजसा माणसाचा विकास होत गेला, मनुष्याच्या आनंद व्यक्त करण्याच्या पद्धतीमध्ये सुधारणा होउन खेळ, नृत्य, गायन, नकला इ.ची निर्मिती झाली. या गोष्टींचा उपयोग शाळा, कॉलेजात विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास

करण्यासाठी होतो. तर समाजामध्ये प्रबोधन, समाजजागृती करण्यासाठी, कार्यमन लोकांना, विविध स्तरातील लोकांना एकत्र आणण्यासाठी, त्यांच्यात स्नेह निर्माण होण्यासाठी/स्नेह वृद्धिंगत होण्यासाठी कार्यक्रम घेण्यात येऊ लागले. असे कार्यक्रम स्नेहमिलन किंवा स्नेहसंमेलन या नावाने आयोजित केले जाऊ लागले. कार्यालयात कार्यालयीन कामकाजाचा दर्जा

उंचावण्यासाठी आहे तो दर्जा कायम राहण्यासाठी याचा उपयोग होतो असे लक्षात आल्यावर खाजगी कार्यालयांप्रमाणे बन्याच सरकारी/निमसरकारी कार्यालयात स्नेहसंमेलने आयोजित करण्यात येऊ लागली आहेत.

त्याचप्रमाणे मंडळात सुदृढा वार्षिक स्नेहसंमेलन साजरे केले जाते. वर्षभर परीक्षा, निकाल, गुणपडताळणी, मंडळांच्या कामकाजाची तपासणी असे चक्र चालू असते. वर्षभरातील एखाद्या महिन्याचे कामाचे प्रमाण तुलनात्मक दृष्ट्या थेंडे कमी असते. त्यावेळेस हे वार्षिक स्नेहसंमेलन आयोजित केले जाते.

नेहमीप्रमाणे यंदाचे वर्ष फारच कामात गेले. पुढच्या परीक्षांची चाहूल लागत असताना एक दिवसाचे हे स्नेह संमेलन आयोजित करण्यात आले होते. मा. अध्यक्ष, मा. सचिव, मा. सहसचिव, मा. लेखाधिकारी, मा. व्यवस्थापक, गणकयंत्र विभाग व इतर अधिकारी वर्ग यांच्या हस्ते दीपप्रज्वलनाने कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. त्यानंतर फनी गेम्समध्ये नेमबाजी, दोरीवरच्या उऱ्या, संगीतखुर्ची, बास्केटमध्ये बॉल टाकणे, मेणबत्त्या पेटवणे अशा अनेक खेळात अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी उत्साहाने भाग घेतला. विविध गुणदर्शन कार्यक्रमात काव्य वाचनामध्ये पुस्तकाचे मनोगत सांगून वाचनसंस्कृती टिकली पाहिजे, हा विचार दृढ केला गेला. आज महाराष्ट्रात पाण्याचे दुर्भिक्ष आहे, त्याचीही दखल घेऊन एका कवितेमध्ये पावसाला प्रियकराची उपमा देण्यात आली. आज कामाच्या ताणाखाली मनुष्य हसणे विसरत चालला आहे. त्यासाठी आज हास्यकलब निर्माण करावे लागत आहेत. आपण छोट्या छोट्या चुटकुल्यांचा, विनोदी किशश्यांचा आस्वाद कसा घ्यायचा, हे सांगत ‘हसत राहा’चा संदेश दिला गेला. पु. ल. देशपांडे हे महाराष्ट्राच्या साहित्यातील अग्रण्य व्यक्तिमत्त्व. त्यांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त मराठी भाषा अजरामर आहे व नेहमी राहणारच असे सांगताना त्या निमित्ताने काही कर्वींच्या कवितांचे वाचन सादर करण्यात आले. राज्य मंडळाच्या अध्यक्षपदी राहनुसुदृढा मनातील तरल भावना जागृत ठेवणाऱ्या मा. डॉ.

शकुंतला काळे मॅडम यांच्या काही कविता कर्मचाऱ्यांनी सादर केल्या. कर्मचाऱ्यांनी पुन्हा एकदा तारुण्यात प्रवेश करत मन मोहून टाकणारी अनेक गाणी सादर करत जल्लोष केला. कर्मचाऱ्यांच्या या कार्यक्रमाचे ऑडिट करतो म्हणत लेखाधिकारी शैलेश मोरे साहेबांनी सुंदर असे गीत सादर केले. तर या वयातसुदृढा आम्ही नृत्य करू शकतो, हे दाखवत सर्वांना ठेका धरायला लावणारे नृत्य सादर झाले. स्त्रियांना मूलतः नटण्या-मुरडण्याची आवड असते. प्रत्येकीच्या मनात एक अभिनेत्री लपलेली असते, याची झालक फॅशन शोमध्ये पाहायला मिळाली. एवढेच नव्हे तर नुकत्याच उद्घाटन झालेल्या मुक्त विद्यालयाची माहिती देणारी लघुनाटिकाही सादर करण्यात आली.

एस.एन.डी.टी.च्या संगीत विभागाच्या शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या सुरेल, सुमधूर अशा भावगीत, लावणी, गळल अशा अनेक प्रकारच्या गाण्यांनी धमाल उडवून दिली.

एस.एन.डी.टी.च्या छोट्या मैत्रिणींचे कौतुक करत, कर्मचाऱ्यांनी स्वतःमधील कलागुणांना जपत, त्यांचे संवर्धन केले पाहिजे. प्रत्येकाने स्नेहसंमेलनामध्ये सहभाग घेऊन आनंद घेतला पाहिजे. ‘जीवनात ही घडी अशीच राहू दे’ असं वाटत असलं तरी आता परीक्षेच्या कामासाठी सज्ज ब्हायचे आहे, असे विचार मा. अध्यक्षांनी मनोगतात व्यक्त केले. तर सर्व कर्मचाऱ्यांच्या उत्सूर्त सहभागाबद्दल मा. सचिवांनी त्यांचे कौतुक करत एक दिवसाच्या स्नेहसंमेलनामुळे वर्षभर परीक्षांची कामे उत्साहाने नीट व व्यवस्थितपणे पार पाडली जाणार, असा विश्वास व्यक्त केला.

विद्यार्थ्यांच्या स्वयं-अध्ययनाचे महत्त्व

डॉ. लीला पाटील

स्वयं-अध्ययन पद्धती व स्वयंशिस्त ही स्वयंपूर्णतेच्या सोपानात महत्त्वाची पायरी आहे. ज्यावेळी विद्यार्थी शिकवलेल्या धड्यांचे वाचन करेल, मनन करेल व स्वतः त्यावरील प्रश्न, कृती सोडविण्यास शिकेल त्यावेळी त्याला स्वयं-अध्ययनाने पाठ समजला असे म्हणता येईल. तेव्हा 'स्पून फिर्डिंग' नकोच करायला शिक्षकांनी व पालकांनी.

स्वयं-अध्ययन म्हणजे स्वतःचा अभ्यास स्वतः करणे. यात धड्यांचे वाचन, मनन, प्रश्नोत्तरांचा शोध, कविता पाठांतर, उदाहरण सोडवणे, व्याकरण समजून घेऊन त्याचे नियम आत्मसात करणे, आकृत्या काढणे, प्रयोग करणे, नकाशे वाचणे इत्यादी बाबी म्हणजे स्वयं-अध्ययन होय. त्यासाठी बैठक हवी. बैठकीला वेळ हवा व तशा अध्ययनाच्या हेतूने नियोजन हवे. शाळेच्या

पहिल्या दिवसापासूनच जर स्वयं-अध्ययनाचे वेळापत्रक बनविले तर रोजचा अभ्यास रोज होईल.

हल्ली परीक्षा जबळ आली, की अभ्यासाचा ताण घ्यायचा, जागरण करायची असे घडते. त्यामुळे चिडचिड वाढते. शिवाय बरेच पालक अगदी आठवीपर्यंतसुदूधा आपल्या पाल्याचा गृहपाठ, प्रयोगवही, प्रकल्प इत्यादीचे लेखन स्वतः करून देतात. हे सर्वस्वी अनुचित आहे. हे सर्व टाळण्यासाठी स्वयं-अध्ययनाची सवय हा प्रभावी उपाय आहे, हे लक्षात घ्यावे. पाल्यांना सतत 'अभ्यास कर' म्हणण्याचा लकडा, त्यातून होणारे वाद, नि पाल्याची नाराजी आणि पालकांना मनस्ताप अशी स्थिती बहुतेक घरांमधून आढळते. ताण तर दोन्ही बाजूंवर येतो. तेव्हा अगदी कळत्या वयापासून स्वयं-अध्ययनाची सवय लावल्यास या मुद्रद्यांमुळे होणारा संघर्ष टाळता येतो.

स्वयं-अध्ययनाची सवय लागल्याने आणि लावल्याने एका ठिकाणी बसून अभ्यास करण्याची सवय लागते. रोजचा अभ्यास रोज केल्याने शिकवलेल्या अभ्यासक्रमाचा सराव होतो. रोजच्या अध्ययनाने वाचन सुधारते. लेखनाने लिहिण्याचा सराव वाढतो.

स्वयं-अध्ययन हे अभ्यासातील अडथळे शोधण्यास मदत करते. त्यामुळे अडचणी, शंका लक्षात येतात आणि त्याचे निरसन हे शिक्षकांकडून करून घेता येते. स्वयं-अध्ययनाने मुले स्वतंत्र विचारांची, कल्पक, चतुर, वक्तशीर बनतात. रोजच्या रोज

स्वतःहून अभ्यास करण्याच्या स्वयं-अध्ययनातून लाभलेल्या सवयीमुळे परीक्षेच्या वेळी दडपण येत नाही. अभ्यासाचा सराव झाल्याने आत्मविश्वास वाढतो.

धड्यांचे वाचन केल्याने धड्यांमधून आलेले प्रश्न लक्षात येतात व सोडवता येतात. काही मुले फक्त नोट्स किंवा गाईड वाचूनच अभ्यास करतात. अशा मुलांना धड्यातील प्रश्न सोडवता येत नाहीत. स्वयं-अध्ययनाने अभ्यास सखोलपणे होतो आणि मूलभूत तत्त्वे माहीत होतात.

हल्लीचा अभ्यासक्रम, प्रश्नपत्रिके चा, कृतिपत्रिकेचा ढाचा, अभ्यास पद्धती, उत्तरे शोधण्याची व लिहिण्याची व पद्धती ही ज्ञानरचनावादावर आधारित आहे. रचनावादी अध्यापन पद्धतीमध्ये शिक्षकाची भूमिका ही सुलभकाची असते. शिक्षक हा सुलभक, मार्गदर्शक, साहाय्यक आहे. खरेतर स्वयं-अध्ययनास संधी हे ज्ञानरचनावादी शिक्षणाचे तत्त्व आहे. सुसज्ज ग्रंथालय, संदर्भपुस्तके, शैक्षणिक साधने म्हणजे साहाय्यकारी प्रिंट व इलेक्ट्रॉनिक माध्यमाचा वापर या सुविधा गरजेनुसार उपलब्ध करून द्याव्यात. जे जे विद्यार्थ्यांनी करावयाचे ते ते शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या समवेत करावे.

स्वयं-अध्ययनाची सवय शिक्षणाच्या सुरुवातीपासूनच लावायला हवी. लहान आहे करेल मोठेपणी, म्हणत सततच पालकांनी त्याचं गृहलेखन करणे टाळायला हवे. शिवाय ‘सरावासाठी क्लास आहे हो, वेळ कुठे असतो आम्हाला नि मुलं तरी कुठं ऐकतात हो हल्लीची’ असं आपल्या वर्तनाचे समर्थन करत अगदी पहिल्या इयत्तेपासून खाजगी क्लास लावणारांची संख्या वाढत आहे. ही पद्धत अनिष्ट, परावलंबन वाढविणारी, मुलांचे बालपण हरवून टाकणारी आहे. म्हणून स्वयं-अध्ययन रोजच्या रोज

केल्याने शिकवणीचा खर्च वाचेल नि पाल्याला शाळा, क्लास व त्या दोन्हीचे गृहपाठ, चाचण्या, परीक्षा यांचा ताण कमी होईल. इतर छंद व अवांतर वाचनास वेळ देता येईल.

स्वयं-अध्ययन पद्धती व स्वयंशिस्त ही स्वयंपूर्णितेची पहिली पायरी आहे. ज्यावेळी विद्यार्थी शिकवलेल्या धड्यांचे वाचन करेल, मनन करेल व स्वतः त्यावरील प्रश्न कृती सोडविण्यास शिकेल त्यावेळी त्याला स्वयं-अध्ययनाने पाठ समजला असे म्हणता येईल. तेव्हा ‘स्पून फिडींग’ नकोच करायला शिक्षकांनी व पालकांनी. फक्त विद्यार्थ्यांना उत्तरे उतरवून घ्यावयास लावणे आणि ‘डिक्टेट’ करत त्यांना लिहिण्यास भाग पाडणे यामुळे तो ‘घोकणे’ या क्रिया शिकतो. म्हणून शिक्षक/पालकांनी मदतनीस वा साहाय्यकारी भूमिका घेऊन मुलांना स्वयं-अध्ययनाची सवय लावावी.

स्वयं-अध्ययनाची सवय मुलांच्या अंगी रुजविण्यासाठी शिक्षकांनी काय उपाय करावेत ? तर –

१. धडा शिकविण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांनी तो वाचलाच पाहिजे याची जाणीव करून द्यावी.
२. विद्यार्थ्यांना ज्या ठिकाणी अडचणी येतील तेथे त्यांना खूण करण्यास आणि त्याबद्दल योग्य वेळी शिक्षकांना विचारण्यास सांगावे.
३. विद्यार्थ्यांना कठीण शब्दांचे अर्थ स्वतः डिक्षनरीमधून शोधण्याची सवय लावावी. इंग्रजी, संस्कृत भाषेसाठी ती महत्वाची आहे.
४. विद्यार्थ्यांना धड्याखालील प्रश्न स्वतः सोडविण्यास सांगावे. त्याची चर्चा फक्त वर्गात करावी.
५. भाषेच्या संदर्भात आतापर्यंतचा जो भाग झाला

- असेल त्यावर आधारित वाक्ये, शब्दप्रयोग, समानार्थी, विरुद्धार्थी शब्द, लिंग, प्रयोग इत्यादी धड्यातून शोधून काढण्यास सांगावे.
६. स्वयं-अध्ययनासाठी धड्याचे वर्गात वाचन, शब्दकोडी, प्रश्नमंजुषा, प्रकल्प इत्यादींचा वापर करावा.

स्वयं-अध्ययनाची सवय लावण्यात - पालकांचीही भूमिका महत्त्वाची आहे. पालक जवळपास ९० टक्के ही जबाबदारी 'ट्युशन टीचर' किंवा क्लासवाल्यांवर सोपवतात. एकदा क्लासचे पैसे भरले, की जबाबदारी संपली असे समजणे इष्ट नव्हे. पालकांनी आपला पाल्य कोणत्या विषयाचा अभ्यास करतो ? कसा करतो ? याची अधूनमधून पडताळणी करावी. **स्वयं-अध्ययन** करण्यासाठी वेळ, विषय, अभ्यास, वाचन, मनन, लेखन समजून घेऊन ही पद्धत वापरतो की नाही हे समजून घ्यावे. मुळातच अभ्यासासाठी वेळेचे नियोजन, त्या दृष्टीने घराच्या अभ्यासाचे टाईमटेबल, वेळा पाळणे वगैरेवर कटाक्ष ठेवावा. घरात डिक्शनरी हवीच व ती वापरली जावी. तशी प्रेरणा देऊन ही पद्धत पालकांनी शिकवावी. अभ्यासाबाबत 'स्वयं-अध्ययन' पद्धतीबाबत तडजोड नको, लाड नको, भावनावश होणं नको. अभ्यास घेणाऱ्या पालकांनी स्वतः वर्षाच्या सुरुवातीला प्रथम पुस्तकं वाचावीत. म्हणजे पुढे त्यांना अडचण येणार नाही.

स्वयं-अध्ययनामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये बदल घडून येतात -

वाचनाची सवय लागते म्हणजे पाठ्यपुस्तके वाचन करण्याचीच नव्हे तर अवांतर पुस्तक वाचनाची आवड निर्माण होते.

चिंतन व मनन करण्याची सवय लागते. कारण

त्याशिवाय प्रश्नांची उत्तरे मिळत नाहीत.

बुद्धीला धार प्राप्त होते.

'मला प्रश्नांची उत्तरे शोधता येतात' या विचारामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये एक प्रकारचा आत्मविश्वासाबोरोबर सकारात्मक विचारशक्ती निर्माण होते.

विद्यार्थ्यांमध्ये जी छुपी सर्जनशीलता असते ती उघड व प्रकट होण्याची उर्मी स्वयं-अध्ययनातून निर्माण होऊ शकते.

प्रकल्प स्वतःचा स्वतः करण्याचा निर्णय घेऊन कृती करण्याकडे वळण्याचा निर्णय स्वयं-अध्ययनामुळे घेतला जातो. या प्रकल्प पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांमधील उर्जेला योग्य प्रवाह प्राप्त होतो.

विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासाची गोडी वाढते. त्यावर लक्ष केंद्रीत होण्यास मदत होते.

बुद्धीला स्वतंत्र विचार करण्याची सवय तर लागतेच तसेच विद्यार्थी विविध विषयात रस घेऊ लागतात.

विद्यार्थ्यांला कष्ट करण्याची /मेहनत करण्याची तसेच अभ्यास करण्याचा कंटाळा /आळस न येण्याची सवय लागते. त्याचा आळशीपणा दूर होतो.

विद्यार्थ्यांच्या अंगी स्वयंशिस्त निर्माण होऊन त्याला वेळच्या वेळी काम करण्याची सवय लागते.

स्वयं-अध्ययन हे केवळ अभ्यासापुरते मर्यादित राहत नाहीत तर आयुष्यभरासाठी करिअर, लाईफ स्टाईलचे प्लॉनिंग वगैरे दृष्टीने जीवनभर उपयुक्त ठरते.

खरे तर स्वयं-अध्ययनाला पर्याय नाही. या

स्वयं-अध्ययनात सातत्य महत्त्वाचे आहे. स्वयं-अध्ययन व सातत्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सातत्यासाठी त्वरित काम करण्याची सवय अंगी बाळगणे आवश्यक असते. 'उद्या करेन, परवा करेन' या मानसिकतेस सातत्यात वाव नाही. अभ्यासाचे वेळापत्रक बनवून त्याप्रमाणे वागणे हे जास्त महत्त्वाचे. त्यात सराव आवश्यक. सातत्य वा सरावाची सवय उपयुक्त ठरते. सरावामुळे सवय लागते, सवयीमुळे शिस्त लागते. शिस्त व वक्तशीरपणा तुम्हाला तुमचे ध्येय साध्य करण्याच्या कामी मदत करतात.

स्वयं-अध्ययनाची सुरुवात खरंतर बालपणा-पासूनच व्हावी. स्वतःच्या हाताने जेवणे, स्वतःच्या बुटाची लेस बांधणे, स्वतः आंघोळ करणे, कपडे घालणे, दप्तर भरणे, होमवर्क करणे इत्यादी गोष्टी स्वतः करणे हा स्वयं-अध्ययनाचा पाया आहे. त्यात सातत्य आले, की त्याची सवय होते. त्याचप्रमाणे अभ्यासाच्या वेळा, वाचनाची सवय, लेखनाचा सराव या गोष्टी ठरवून दिल्या तर त्याचीही मुलांना सवय लागते वा लावणे जरुरीचे आहे. हे सगळे स्वयं-अध्ययनातच अंतर्भूत आहे. एकूण काय स्वयंपूर्णतेकडे जाण्यासाठी स्वयं-अध्ययनाला पर्याय नाही.

**Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education, Pune
Statement about ownership and particulars about Newspaper Form IV**

(See Rule 8)

1. Place of Publication	:	Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education S. N. 832-A, Final Plot No. 178,179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004
2. Periodicity of its Publication	:	Monthly
3. Printer's Name	:	Shri. Shrikant J. Shah
- Whether citizen of India	:	Yes
- Address	:	Delight Printers 16-A, Shivajinagar, Himalaya Industrial Estate, Block No. 8, 9, 10 Near Dalvi Hospital Shivajinagar, Pune - 411 005.
4. Publisher's Name	:	Dr. Ashok Bhosle
- Whether citizen of India	:	Yes
- Address	:	Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education S. N. 832-A, Final Plot No. 178,179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004
5. Editor's Name	:	Dr. Ashok Bhosle
- Whether citizen of India	:	Yes
- Address	:	Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education S. N. 832-A, Final Plot No. 178,179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004
6. Name and Address of Individuals who own the News Paper and partners, holding more than Registration No.	:	Maharashtra State Board of Secondary and Higher Secondary Education S. N. 832-A, Final Plot No. 178,179, Near Balchitrawani, Bhamburda, Shivajinagar, Pune - 411004 PCW/007/2018-2020

I Dr. Ashok Bhosle hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Pune - 411004

Date: 1st March 2019

गरजू विद्यार्थ्यांसाठी जिनियस बँच

स्वाती कान्हेगावकर

① ९४२३१३७१६०

आजच्या धकाधकीच्या, स्पर्धेच्या युगात मुलांची स्थिती अगदी केविलवाणी झालेली पाहायला मिळते. त्यांना आधार देण्याची योग्य मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी पालक आणि शिक्षकांवर येते. ही मुलं पालकांपेक्षा शिक्षकांचं जास्त ऐकतात. म्हणून या वळणावर विद्यार्थ्यांना समजून घेऊन, विश्वासात घेऊन योग्य मार्गदर्शन करणारे शिक्षक लाभणे खूप महत्त्वाचे असते.

“नेहमी नेहमी उपदेशाचे डोस पाजवून तुला कंटाळा येत नाही का गं”. असं जेव्हा छोटा म्हणाला, तेव्हा मी दचकून “अरे असं काय बोलतो हा मुलगा. काय रे आता माझं साधं बोलणंही तुला उपदेश वाटायला लागलं का? मी जे बोलते ते तुझ्या भल्यासाठी. पण तुला काही ऐकायचंच नसतं ना. फक्त चिडचिड करतोस.” “छे गं आई, पुन्हा सुरु झालं तुझं तेच ते.” असं म्हणून तो माझ्याजवळून उटून गेला. माझ्या मनानेच मला समजावले, की हा छोटा आता छोटा राहिलेला नाही. तो मोठा झाला आहे. एक विशिष्ट असं वय असतं ज्या वयात आई-वडील, शिक्षक, मोठी माणसं यांचं साधं बोलणं देखील उपदेश वाटायला लागतं. या वळणावर मुलं मोठीही नसतात अन् लहानही नसतात. कुठेतरी अधांतरीच लटकलेली असतात. या लटकणाऱ्या मुलांना गरज असते ती आधाराची. त्यांना वाटतं माझंच सगळं बरोबर आहे. मी म्हणजे सर्वज्ञानी. माझंच सर्वांनी ऐकायला हवं. त्यासाठी त्यांची धडपड सुरु असते. जीवनाचा खरा सूर त्यांना सापडलेलाच नसतो.

नेमकं काय करावं हे त्यांना ठाऊक नसतं.

आजच्या धकाधकीच्या, स्पर्धेच्या युगात तर या मुलांची स्थिती अगदी केविलवाणी झालेली पाहायला मिळते. त्यांना आधार देण्याची योग्य मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी पालक आणि शिक्षकांवर येते. ही मुलं पालकांपेक्षा शिक्षकांचं जास्त ऐकतात. म्हणून या वळणावर विद्यार्थ्यांना समजून घेऊन, विश्वासात घेऊन योग्य मार्गदर्शन करणारे शिक्षक लाभणे खूप महत्त्वाचे असते. हे सगळे विचार माझ्या डोक्यात यायला सुरुवात झाली. कारण मी शिक्षक आणि पालक या दोन्ही भूमिकेची कुठेतरी तुलना करायला लागले. जेव्हा छोटा म्हणाला, “तेच ते सांगत जाऊ नकोस. मला कळतं काय करायचं ते.” या त्याच्या वाक्याने मी भानावर आले. अरे वर्गातील शंभर मुलांना सांगणं खरंच सोषं, पण घरातील एक मुलगा ऐकायला तयार नाही. आतताच तर दहावीची परीक्षा दिली याने. लगेच शिंगं फुटली. शहाणा झाला. पुढे कसं होणार याचं? एक आई म्हणून थोडी काळजी वाटली. रागही आला. पण रागावून चालणार नव्हते. एक दिवस मी त्याला सहज विचारले, “का रे दहावीनंतर कुठल्या कॉलेजला अँडमिशन घेणार?” पट्कन उत्तर आले, “ज्या कॉलेजला रेग्युलर पिरीयडस् होतील, छान शिकवल्या जाईल तेथेच अँडमिशन घ्यायचे.” उत्तर ऐकून बरं वाटलं. माझ्या डोळ्यासमोर श्री. शिवाजी ज्युनिअर कॉलेज, माणिकनगर नोंदेडचे नाव आले. “चालेल कारे?” “हो न चालायला काय झालं?” त्याने शहाण्यासारखे उत्तर दिले. चला म्हणजे एक काळजी मिटली.

जिनियस बँचचे प्रमुख प्रा. घोरबांड, समन्वयक

प्रा. बँले, प्राचार्य भगवानराव पवळे, उपप्राचार्य एसेलवाड, ओ.एस., सूर्यकांत कावळे या सर्वांच्या प्रयत्नातून जिनियस बँच तयार झाली. खूप मेहनत घेऊन होतकरू गरीब विद्यार्थ्यांना चांगले दर्जेदार शिक्षण मिळाले पाहिजे ही तळमळ आणि याच एकाच उद्देशाने बँच सुरु करण्यात आली. हे सगळं मला माहीत होतं, एक शिक्षिका म्हणून. पण ज्यावेळी एक पालक म्हणून या बँचशी माझा संबंध आला तेव्हा खरोखरच आजच्या शिक्षणाच्या बाजारातही गरीब होतकरू विद्यार्थ्यांसाठी तळमळीने काम करणाऱ्या या आपल्या सहकाऱ्यांचा अभिमान वाटू लागला. मी सायन्स शाखेची नसतानाही नकळतपणे त्या बँचशी कधी एकरूप झाले हे माझे मलाही कळले नाही.

पालक या नात्याने मी सहज घोरबांड सरांना एक दिवस प्रश्न विचारला. “सर जिनियस बँचची सुरुवात का करावी वाटली ?” त्यांनी जे उत्तर दिले ते ऐकून खूप समाधान वाटलं. सर म्हणाले “मँडम, शिवानी नावाची मुलगी एकदा आपल्याकडे आली. घरची परिस्थिती हलाखीची. वडिलांचे छत्र हरवलेले. संपूर्ण कुटुंबाचा भार एकठ्या आईवर. उपजीविकेचे काहीच साधन नाही. अशा स्थितीत तिला सायन्सला अँडमिशन घेऊन पुढील शिक्षण घ्यायचे होते. बाहेर शिकवणी लावण्यासाठी पैसे नाहीत. मी काय करू? असं डोळ्यात पाणी आणून शिवानी विचारत होती. तेव्हा डोक्यात एक कल्पना आली आपण हिला शिकवूयात. अशा गरीब, होतकरू, हुशार विद्यार्थ्यांसाठी आपण आपल्याच कॉलेजमध्ये जिनियस बँच सुरु करूया. बँच सुरु झाली. त्यावर्षी त्या एकठ्याच मुलीला सर्व प्राध्यापकांनी शिकवले. मुलगी उत्तम गुणांनी यशस्वी झाली. आत्मविश्वास वाढला आणि येथूच बँचची यशस्वी वाटचाल सुरु झाली. खूप अडचणी आल्या. सगळ्यात मोठा प्रश्न पैशाचा. बाहेरचे प्राध्यापक बोलवायचे म्हणजे त्यांना मानधन देणे आलेच. पण प्रशासनाने तोही

प्रश्न सोडवला. वेळप्रसंगी स्वतःच्या खिशातले पैसे दिले. पण जिनियस बँच बंद पडूदिली नाही. मुलांसाठी अत्याधुनिक सुविधा. वेगवेगळी पुस्तक, यांच्यात वाढच होत गेली. दहावीची परीक्षा होण्यापूर्वीच शाळा-शाळांत जाऊन परीक्षेला बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांची यादी आणणे, त्यांच्याशी फोनवर संपर्क करून जिनियस बँचविषयी माहिती देणे, त्यांची परीक्षा घेणे, नंतर त्यांना अँडमिशन देणे, अँडमिशन दिल्यानंतर आठवड्याला त्यांची परीक्षा घेणे, त्यांची प्रगती, अधोगती पालकांपर्यंत पोहोचवणे अशा पद्धतीने अगदी सुयोग नियोजन करून बँचसाठी संपूर्ण वेळ देणे, हे वाटतं तेवढं सोप्य निश्चितच नव्हते. पण म्हणतात ना, आवड असली का सवड मिळते. संपूर्ण महाराष्ट्र उन्हाळ्याच्या सुट्टीचा आनंद घेत होता पण आमची जिनियस बँच, जिनियस स्टाफ, जिनियस प्रशासन मात्र एकही सुट्टी न घेता कार्यरत होते. सकाळी सात पासून सुरु होणारे क्लास दुपारी दोनपर्यंत चालतात. प्रत्येक विषयासाठी तज्ज प्राध्यापक, अगदी विद्यार्थ्यांचं समाधान होईपर्यंत शिकवतात. प्रत्येक विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक चौकशी, वैयक्तिक मार्गदर्शन हेच या बँचचे सर्वांत महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. तळमळीने शिकणारा विद्यार्थी आणि तळमळीने शिकवणारे तज्ज प्राध्यापक हे चित्र पाहता शिक्षणक्षेत्रात आजही विद्यार्थ्यांना केंद्रस्थानी मानून काम करणारे असे शिक्षक आहेत हे पाहून समाधान वाटतं.

२०१८ ला जिनियस बँचमध्ये असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची प्रगती त्यांच्या पालकांपर्यंत पोहोचावी, शिक्षक-पालकांत संवाद घडावा या उद्देशाने एका पालक मेळाव्याचे आयोजन केल्या गेले. तो खरंतर राखी पौर्णिमेचा दिवस. पालक कितपत येणार ही शंकाच होती. पण मेळाव्यासाठी पालकांनी भरभरून प्रतिसाद दिला. आपल्या समस्या, पाल्यांविषयी चिंता, जिनियस बँचमध्ये मिळत असलेले शिक्षण यांविषयी मन मोकळे केले, “आजपर्यंत

आम्ही येथे तेथे सगळीकडे जाऊन आलो. गगनाला भिडणाऱ्या आवाक्याबाहेरच्या फीचे आकडे ऐकले. ऐपत नसताना पाल्याच्या भवितव्यासाठी त्याचीही तयारी केली पण समाधान झाले नाही. या ठिकाणी येऊन खरंतर आम्हीच खूप शिकलो. आम्हांला आजपर्यंत नेमकं काय करावं हे समजत नव्हतं. पण या पालक मेळाव्यातून आम्हाला एक निश्चित दिशा मिळाली.” एक पालक भरभरून बोलत होते. पालकांच्या विश्वासाला पात्र ठरणे ही साधी गोष्ट नाही. पण प्रामाणिकपणे तळमळीने विद्यार्थ्यांसाठी काम करणाऱ्या शिक्षकांना पालक नक्कीच साथ देतात, याची प्रचिती आली. आज शिक्षणाच्या बाजारीकरणात विशेषकरून मुलींना पाठवताना पालकांमध्ये भीतीचे, चिंतेचे वातावरण आहे. या मेळाव्यातील एका पालकाची प्रतिक्रिया खूप बोलकी होती, “सर, माझ्या मुलीला शिकवून मला डॉक्टर, इंजिनियर बनवायची नाही. ती जे शिक्षण घेईल ते घेताना ती सुरक्षित राहावी, ती एक माणूस बनावी एवढंच मला वाटतं. या बँचमध्ये मला ते मिळालं. माझ्या मुलीला सुरक्षित वातावरणात शिकायला मिळतं हे आजच्या घडीला खूप महत्त्वाचे आहे.” रास्त होती पालकाची चिंता. आपला पाल्य दिवसभर कलासमध्ये जातो तेव्हा तो त्या ठिकाणी सुरक्षित असेलच याची खात्री देता येत नाही. म्हणून ज्ञानासोबतच ही सुरक्षितता खूप महत्त्वाची आहे. आता जिनियसचा प्रत्येक विद्यार्थी डॉक्टर, इंजिनियर होईलच असं सांगता येणार नाही. पण त्याने जे ज्ञान घेतले ते घेऊन तो त्याचा समाजात उपयोग करेल माणुसकीची शिकवण घेऊन तो एक माणूस बनणार हे नक्की. कारण डॉक्टर, इंजिनियर होणारेच जिनियस असतात असं अजिबात नाही. ज्ञानासोबत मूल्यांना आत्मसात करून त्याचा योग्य ठिकाणी योग्य वापर करणारे जिनियसच असतात. ही मूल्ये शिक्षणाद्वारे मिळत आहेत हे खूप आहे. पहिल्याच दिवशी सहजेतेने मुलांशी साधलेला संवाद त्यांचे समुपदेशन करणारा ठरला. घरी जाऊन उत्स्फूर्तपणे

मुले पालकांना सांगू लागली, “आता दोन वर्षे सणवार, लग्नकार्य, बाहेरगावी जाण बंद. फक्त अभ्यास आणि क्लास एवढंच करायचं.” तेव्हा या मुलांना निश्चित दिशा मिळाली याची खात्री पटली. आपल्या पालकांपेक्षा मुलांचा आपल्या शिक्षकांवर जास्त विश्वास असतो. “तू सांगतेस ते काही बरोबर नाही. सरांचं बरोबर आहे,” असं पाल्य जेव्हा म्हणतो तेव्हा ते त्या शिक्षकांचं यश असतं. एक आदरयुक्त धाक, एक सुयोग्य वळण आणि अभ्यासाची दिशा देण्याचं काम जिनियसद्वारे होत आहे. “विद्यार्थ्यांसोबत आम्हीही बरंच काही शिकलो.” ही पालकांची बोलकी प्रतिक्रिया महत्त्वाची आहे. नेमकं काय करावं कसं करावं, फक्त पैसे दिले म्हणजे विद्यार्थ्यांचं भवितव्य घडतं असं नव्हे हेच सांगायचा प्रयत्न जिनियस बँचद्वारे होतो. भरकटलेले विद्यार्थी आणि चिंताग्रस्त पालकवर्ग यांच्यात अडकलेली शिक्षणव्यवस्था यामधून त्यांना बाहेर काढण्याचे कठीण कार्य असे तळमळीने काम करणारे शिक्षक दिसतात तेव्हा दिलासा मिळतो.

एखाद्या संस्थेत असे ध्येयवेडे शिक्षक काम करतात तेव्हा त्यांच्या पाठीवर संस्थाचालक, प्राचार्य, उपप्राचार्य, प्रशासन यांचा हात असतो आणि काम करणाऱ्याला “फक्त पाठीवरती हात ठेवूनी लढ” म्हणणं पुरेसं असतं. थोडक्यात काय “पाणी धावतं म्हणून त्याला मार्ग सापडतो. त्याप्रमाणे जो प्रयत्न करतो त्याला यशाचा मार्ग सापडतो.” “आत्ता सुरुवात आहे. या मुलांसाठी अजून खूप करायचे आहे. त्यांना स्पर्धेच्या प्रवाहात टिकवायचंय,” हे जिनियस बँचप्रमुख घोरबांड सरांचे वाक्य ऐकले, की खरंच सर अजून खूप काही करणार असा विश्वास वाटतो. “प्रेरणा व जिद्द या अशा गोष्टी आहेत, त्या जर मनावर घेतल्या तर झोपलेल्यांना जागं करतात. जागे असणाऱ्यांना चालायला प्रवृत्त करतात. चालणाऱ्यांना पळायला लावतात आणि पळणाऱ्यांना ध्येय गाठायला लावतात.”

मूल्यमापन - अध्ययनासाठी प्रेरणा

सुवर्णा देशपांडे

① ९८८१४४४५६८

अध्ययनाला प्रेरणा मिळेल असे मूल्यमापन आपण नक्कीच करू शकतो. एकच उद्दिष्ट आहे, आपला विद्यार्थी शिकला पाहिजे. त्याच्या आवडीने त्याच्या कलाने त्याने त्या त्या इयत्तेच्या अध्ययन निष्पत्ती प्राप्त केल्या पाहिजेत. त्याला शिक्षणाची गोडी लागावी म्हणून आपण अनेकविध उपक्रम राबवत असतो. अनेक सोयीसुविधा उपलब्ध करून देत असतो. जेणेकरून माझा विद्यार्थी ज्ञानार्थी झाला पाहिजे. विचारांनी परिपक्व झाला पाहिजे. अनुभवांनी समृद्ध झाला पाहिजे. त्यासाठी आपणही बदलले पाहिजे. निरनिराळे प्रयोग केले पाहिजेत. भलेही सगळे शंभर टक्के यश देणारे नसतील. पण चिकाटीने प्रयत्न करणारा सुलभक असेल तर विद्यार्थीही चिकाटीने शिकणारा होईल, यात शंका नाही.

संपूर्ण शिक्षण व्यवस्था ज्या घटकाभोवती केंद्रित असते तो घटक म्हणजे विद्यार्थी ! शिक्षण प्रक्रियेतील प्रत्येक घटक या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीसाठी, उज्ज्वल भविष्यासाठी धडपडताना दिसतो. शिक्षणक्षेत्रातील अभ्यासू व्यक्ती, तज्ज्ञ, शासन, सुलभक, विद्यार्थ्यांचे पालक आणि स्वतः विद्यार्थी अहोरात्र अध्ययनाचाच विचार करत असतात. अगदी बाळ जन्माला आल्यापासूनच विचार सुरू होतो. तो त्याला कोणत्या शाळेत घालायचे, कोणत्या माध्यमात शिकवायचे याचा. हा विचार त्याच्या वयाच्या जवळजवळ तिशीपर्यंत

वेगवेगळ्या मागाने त्याच्यासोबत असतो. वयाच्या प्रत्येक टप्प्यावर या चर्चा अधिकाधिक गंभीर होत जाताना दिसतात.

या सर्व शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षणतज्ज्ञ आपापली मते मांडताना दिसतात. बालमानसोपचार तज्ज्ञ यांचे विचार सांगतात. शासन विद्यार्थ्यांचे हित डोळ्यासमोर ठेवून अनेक निर्णय घेते. शिक्षकांचे प्रशिक्षण, उद्बोधन वर्ग आयोजित केले जातात. शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन-अध्यापनात प्रक्रिया सोपी करण्यासाठी अनेक सोयीसुविधा पुरविल्या जातात. पालकांच्या मनात तर चोवीस तास त्यांचा पाल्य, त्याचा अभ्यास हेच विषय असतात. या सर्वांच्या तुलनेत विद्यार्थी मात्र तेवढासा सजग दिसत नाही. पालकांनी निवडलेल्या शाळेत शिक्षण घेतो, न आवडणारे विषय सुदूर शिकण्याचा प्रयत्न करतो. दहावीपर्यंत त्याला विषय निवडीचे स्वातंत्र्य नसते. त्यामुळे बन्याचशा गोष्टी त्याच्यावर लादल्या जातात.

पण या सगळ्यामुळे काय तोटा होत असेल तर त्याच्यासाठी अध्ययन नीरस होत जाते. एखादा विषय आवडतो तर इतर विषय, त्यांचा अभ्यास करणे त्याला आवडेनासे होते. गणित विषय न आवडणारे, त्याची भीती बाळगणारे असे विद्यार्थी अगदी मोठी माणसे सुदूर आपण आपल्या अवतीभोवती पाहतो.

विद्यार्थ्याला रुची वाटावी, त्याचे अध्ययन आनंदायी वाटावे म्हणून प्रत्येक सुलभक धडपडत असतो. पण म्हणावे तेवढे यश येत नाही. गणिताच्याच बाबतीत

विचार केला तर उदाहरण सोडवायला येत नाही म्हणून ते आवडत नाही, त्याचा सराव केला जात नाही. त्याला आपण उदाहरणे सोडवून देतो. वेगवेगळ्या संकल्पना सांगतो. पण ‘शिकावं कसे’ हे त्याला आपण सांगत नाही. प्रत्येक विद्यार्थ्याची अध्ययन शैली वेगवेगळी असते. ती शैली ओळखण्यासाठी आपण त्याला मदत केली पाहिजे. त्याला अध्ययनासाठी प्रेरणा मिळावी म्हणून आपण आपल्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत काय बदल करू शकतो?

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे मूल्यमापन! इथे एक लक्षात घेणे आवश्यक आहे, की मूल्यमापन हा शेवटचा टप्पा नाही, खाली विद्यार्थ्याच्या अध्ययनाची सुरुवात सुदृढा या टप्प्यापासून होऊ शकते. सातत्यपूर्ण सर्वकष मूल्यमापनामध्ये आपण विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन अनेक साधने व तंत्र वापरून करत असतो. हे सर्व करत असताना आपण मूल्यमापनातून विद्यार्थ्यांचे अध्ययन कसे होऊ शकते हा थोडा वेगळा, नवीन विचार केला तर यातून विद्यार्थ्याला अध्ययनासाठी नक्कीच प्रेरणा मिळेल.

मूल्यमापनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर विद्यार्थ्यांचे अध्ययन झाले पाहिजे. यासाठी गणित विषयासंदर्भात थोडे अनुभव मांडत आहे. त्याचा विद्यार्थ्याना नक्कीच फायदा होतो. अपेक्षित अध्ययन पातळी गाठण्यासाठी त्याला नक्कीच प्रेरणा मिळते. एक सुलभक वर्गातील साठ विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक प्रगतीकडे त्यांच्या मित्रांकडून गटात काम करून स्वतःची अध्ययन पातळी वाढवू शकतो. बन्याचदा एकठ्याने केलेल्या अभ्यासापेक्षा एकत्र केलेला अभ्यास जास्त आनंदायी व अपेक्षित यश मिळवून देणारा ठरतो.

सुलभक अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये अनेकदा

विद्यार्थ्यांना तोंडी प्रश्न विचारत असतो. पण विद्यार्थ्यांना एकमेकांना प्रश्न विचारण्याची संधी दिल्यास अपेक्षित परिणाम साधता येतो. विद्यार्थ्यांची तोंडी परीक्षा घेण्यासाठी किंवा त्याची उजळणी, सराव घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांची मदत घेतल्यास मुले आवडीने त्यात सहभागी होतात. तोंडी सरावासाठी सर्व विद्यार्थी तयार असतील. सर्वांपुढे गणिताचे पाठ्यपुस्तक उघडे असेल. रोल नंबरनुसार एकेक विद्यार्थी पुढे येईल. वर्गातील विद्यार्थींच त्याला दोन सोपे, दोन मध्यम व एक कठीण प्रश्न विचारतील. विद्यार्थी आकडेमोड करण्यासाठी खडू-फळ्याचाच वापर करतील. विद्यार्थींच सांगतील की उदाहरण बरोबर सोडवले आहे का नाही ते. प्रत्येक विद्यार्थ्याला उदाहरण विचारण्याची व सोडविण्याची संधी यातून मिळते. वर्ग सजग राहतो. विद्यार्थी करत असलेली आकडेमोड चूक की बरोबर हे ठरवताना तो स्वतः शिकत असतो. पाठ्यपुस्तकातून प्रश्न निवडताना तो पाठ्यपुस्तक चाळत असतो. त्यातून अनेक उदाहरणे वाचत असतो, माहिती वाचत असतो. नुसती तोंडी परीक्षा किंवा सराव घेण्याची पद्धत बदलल्यामुळे एकाचवेळी अनेक विद्यार्थ्यांचे अध्ययन होत असते. शिवाय वर्ग नियंत्रणाचा प्रश्नच उरत नाही.

नव्याने लिहिली गेलेली गणिताची पाठ्यपुस्तके ही विद्यार्थीस्नेही आहेत. तसेच ती वाचनीयदेखील आहेत. या पुस्तकांचे प्रकट वाचन करून सुदृढा विद्यार्थ्यांचे सहभागित अध्ययन होऊ शकते. त्यातील गणितीय संकल्पनांचे अर्थ, स्पष्टीकरण विचारून आपण विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनातून त्यांचे अध्ययन घडवू शकतो.

वर्षभर आपण अनेक प्रकारे, अनेक पद्धतींनी विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करत असतो.

विद्यार्थ्यांच्या स्वाध्यायाच्या माध्यमातून त्याचे अध्ययन होण्यासाठी आपण अनेक उपाययोजना करू शकतो. विद्यार्थ्यांचा स्वाध्याय त्यानेच तपासायचा. अगदी लाल पेनने तपासायचा. त्यातील चुका दाखवायच्या आणि चूक सुधारून ते गणित परत सोडवायचे. हीच क्रिया एका बाकावर बसणारे दोन विद्यार्थी व्हाया बदलूनही करू शकतात. (आपल्याला म्हणजे शिक्षकाला सरावाची असणारी गोष्ट पण विद्यार्थ्याला लाल पेनने गणित तपासणे हेच फार भारी वाटते) दुसरा एक प्रयोग म्हणजे विद्यार्थ्यांनी त्याच्या मित्राच्या वहीत एक स्वाध्याय लिहायचा. जेव्हा तो त्याच्या मित्राच्या वहीत स्वाध्याय सोडवतो तेव्हा खूप सजगतेने सोडवतो. छान अक्षर काढायचा प्रयत्न करतो. अचूक उदाहरणे सोडवण्यासाठी धडपडतो. खाडाखोड करत नाही आणि त्याच्या दृष्टीने आदर्श स्वाध्यायाचे लेखन करतो. हे प्रयोग अगदी साधे, किरकोळ वाटले तरी विद्यार्थ्यांस यातून अध्ययनासाठी प्रेरणा मिळते. प्रत्येक सुलभकाकडे नवनवीन युक्त्या असतात. त्यातून तो हे सहजसाध्य करू शकेल/त्याला हे सहजसाध्य आहे.

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये सुलभक अनेकदा विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करत असतो. अध्ययनापूर्वी, अध्ययन सुरु असताना व अध्ययन झाल्यानंतर मूल्यमापन Assessment FOR Learning, Assessment AS Learning, Assessment OF Learning, आतापर्यंत आपण हे करतच होतो. पण आता त्याच्याकडे अधिक चिकित्सकपणे बघितले गेले पाहिजे.

एक घटक घेऊन त्याद्वारे ही प्रक्रिया अध्ययनासाठी कशी उपयोगी पडते हे दाखवण्याचा एक प्रयत्न.

घटक-पूर्णांक संख्यांची बेरीज-वजाबाबी (चिन्हांकित संख्यांची बेरीज, वजाबाबी हा घटक विद्यार्थ्यांना गोंधळात टाकणारा वाटतो.)

(अगदी छोट्या-छोट्या कृतिपत्रिकांच्या आधारे त्यांचे मूल्यमापन व त्यातून अध्ययनास कशी प्रेरणा मिळेल हा विचार केला आहे.)

I) Assessment FOR Learning

पूर्वज्ञान तपासण्यासाठी अतिशय सोपी अशी उदाहरणे घेतली आहेत. पटकन सोडवून व्हावी म्हणून उदाहरणांची संख्या अगदी कमी घेतली आहे. शिकण्यासाठी जिज्ञासा निर्माण व्हावी म्हणून शेवटचे उदाहरण challanging दिले आहे. जिथे तो विचारात पडेल, संभ्रमात पडेल असे.

चौकटीत योग्य संख्या लिहा.

$5 + 3 =$	<input type="text"/>	$7 = 4 +$	<input type="text"/>
$7 - 2 =$	<input type="text"/>	$6 = 7 -$	<input type="text"/>
$8 + 0 =$	<input type="text"/>	$10 - 0 =$	<input type="text"/>
$9 =$	<input type="text"/> + <input type="text"/>	<input type="text"/> - <input type="text"/> = 4	
$- 4 - 3 =$	<input type="text"/>		

II) Assessment AS Learning

प्रत्यक्ष अध्ययन चालू असतानाची ही उदाहरणे आहेत. मुद्रदाम एक उदाहरण सोडवून दाखवले आहे व आकडे बदलून खाली त्यासारखी उदाहरणे दिली आहेत. नियमांच्या सरावामुळे नियम पक्के व्हावेत. त्यांचा आत्मविश्वास वाढावा. सराव करण्यासाठीची प्रेरणा मिळावी यासाठी ही उपाययोजना.

चौकटीत योग्य संख्या लिहा.

$-4 + 2 =$	<input type="text"/> -2	$3 - 6 =$	<input type="text"/> -3
$-6 + 3 =$	<input type="text"/>	$4 - 8 =$	<input type="text"/>
$-8 + 5 =$	<input type="text"/>	$5 - 7 =$	<input type="text"/>
$-10 + 8 =$	<input type="text"/>	$11 - 7 =$	<input type="text"/>
$-6 - 3 =$	<input type="text"/> -9	$-4 - 1 =$	<input type="text"/>
$-5 - 3 =$	<input type="text"/>	$-7 - 2 =$	<input type="text"/>

III) Assessment OF Learning

अध्ययन झाल्यानंतर सगळ्या प्रकारांच्या उदाहरणांची सरमिसळ करून कृतिपत्रिका तयार केली आहे.

चौकटीत योग्य उत्तर लिहा.

$$4 + 2 = \boxed{\quad}$$

$$7 - 9 = \boxed{\quad}$$

$$4 - 2 = \boxed{\quad}$$

$$- 11 - 3 = \boxed{\quad}$$

$$- 4 - 2 = \boxed{\quad}$$

$$- 14 + 2 = \boxed{\quad}$$

$$- 4 + 2 = \boxed{\quad}$$

$$6 - 9 = \boxed{\quad}$$

अध्ययनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करताना त्याचे अध्ययन कसे होईल हा दृष्टिकोन ठेवला आहे. हे एक साधेसे उदाहरण आहे. सुलभक अध्ययनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर विद्यार्थ्यांसाठी नाविन्यपूर्ण कृतिपत्रिका तयार करून विद्यार्थ्यांसाठी प्रेरणा देतील हे नक्की.

अध्ययनाला प्रेरणा मिळेल असे मूल्यमापन आपण नक्कीच करू शकतो. एकच उद्दिष्ट आहे, आपला विद्यार्थी शिकला पाहिजे. त्याच्या आवडीने त्याच्या कलाने त्याने त्या त्या इयत्तेच्या अध्ययन निष्पत्ती प्राप्त केल्या पाहिजेत. त्याला शिकणाची गोडी लागावी म्हणून आपण अनेकविध उपक्रम राबवत असतो. अनेक सोयीसुविधा उपलब्ध करून देत असतो. जेणेकरून माझा विद्यार्थी ज्ञानार्थी झाला पाहिजे. विचारांनी परिपक्व झाला पाहिजे. अनुभवांनी समृद्ध झाला पाहिजे. त्यासाठी आपणही बदलले पाहिजे. निरनिराळे प्रयोग केले पाहिजेत. भलेही सगळे शंभर टक्के यश देणारे नसतील. पण चिकाटीने प्रयत्न करणारा सुलभक असेल तर विद्यार्थीही चिकाटीने शिकणारा होईल, यात शंका नाही.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे मार्च २०१९ अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांचे अनुभव व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना !

अ.क्र. अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
नियत वयोमानानुसार -			
१) श्री. पिसे एस. बी.	सहाय्यक अधिकारी	अमरावती	३१/३/२०१९
२) श्री. भाटकर एच. जे.	पर्यवेक्षक लिपिक	मुंबई	३१/३/२०१९
३) श्रीमती पांचाळ के. आर	वरिष्ठ लिपिक	नागपूर	३१/३/२०१९
४) श्री. मोरे एस. वाय.	आय.ओ. इन्चार्ज	राज्यमंडळ	३१/३/२०१९

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे-०४
 उच्च माध्यमिक प्रमाणपत्र (इ.१२वी) व माध्यमिक शालान्त प्रमाणपत्र (इ.१०वी)
 परीक्षेसाठी राज्यमंडळ स्तरावर समुपदेशक नियुक्तीबाबत.

प्रकटन

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाच्या वतीने पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, मुंबई, कोल्हापूर, अमरावती, नाशिक, लातूर, कोकण या नऊ विभागीय मंडळांमार्फत फेब्रुवारी-मार्च २०१९ मध्ये घेण्यात येणारी उच्च माध्यमिक प्रमाणपत्र परीक्षा (इ.१२ वी) दिनांक २१ फेब्रुवारी २०१९ ते दिनांक २० मार्च, २०१९ व माध्यमिक शालान्त प्रमाणपत्र परीक्षा (इ.१० वी) दिनांक ०१ मार्च, २०१९ ते दिनांक २२ मार्च, २०१९ या कालावधीत आयोजित करण्यात आलेली आहे.

परीक्षेच्या काळात अनेक विद्यार्थी नकारात्मक विचाराने, परीक्षेच्या भितीने मानसिक दडपणाखाली असतात. अशा विद्यार्थ्यांना नैराश्यातून बाहेर काढण्यास मदत करण्यासाठी ऑनलाईन समुपदेशन करण्याकरिता राज्यमंडळ स्तरावरून समुपदेशकांची नियुक्ती करण्यात आली आहे. त्यांचे भ्रमणध्वनी क्रमांक खालीलप्रमाणे आहेत.

१) ७७६७९६०८०४ २) ८००७७८०९६४ ३) ८६६८३९२२३२ ४) ८४५९११२१३३ ५) ९६१९६४३७३०
 ६) ७७९६८७४४७४ ७) ९५६१२२०१५२ ८) ८५३०६०८९४७ ९) ७०६६१२८९९५ १०) ७३८७५०१८९२

उपरोक्त भ्रमणध्वनी क्रमांक दिलेले समुपदेशक परीक्षा कालावधीत सकाळी ८-०० ते रात्री ८-०० या कालावधीतच विद्यार्थ्यांना भ्रमणध्वनीद्वारे निःशुल्क समुपदेशन करतील. मात्र विद्यार्थी, पालक यांनी परीक्षा केंद्र, बैठक व्यवस्था व प्रश्नपत्रिकेसंबंधित प्रश्न इत्यादीबाबत समुपदेशकांना विचारणा करू नये, याची नोंद घ्यावी.

(डॉ. अशोक भोसले)

सचिव,
 राज्यमंडळ, पुणे- ०४

वाचकांचे अभिधाय

सप्रेम नमस्कार,

‘द्वावी-बाबावी परीक्षांचा शेवटच्या टप्प्यातील अभ्यास’ हा लेखव परीक्षेच्या अगोदर अगदी योग्य वेळेवर विद्यार्थ्यांच्या वाचनास आपण दिला आहे. यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्थितीचा पूर्णपणे विचार करून समर्पक उदाहरणांच्या माध्यमातून सकारात्मक मागणी सहजरीत्या विद्यार्थ्यांच्या मनातील भीती घालवण्याचा योग्य उपाय सांगितला आहे.

या लेखाद्वारे महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांची परीक्षेबद्दलची भीती निश्चितच दूर होईल. परिणामी पालक व शिक्षक वगचिह्नी बन्याच अंशी भार हलका होण्यास मदत होईल व इ. १०वी व इ. १२वी च्या परीक्षा सुरक्षीत, आनंदी वातावरणात (तणावमुक्त) पार पडतील, याची खात्री वाटते. अशा परिपूर्ण लेखनासाठी आपले मनःपूर्वक आभार !

- अशोक हांडे देशमुक्त
 म.न.पा.मराठी माध्य. शाळा, शिवडी, कोकीवाडा, मुंबई

सप्रेम नमस्कार,

विद्याथर्थीच्या मनःपटलावर आत्मविश्वास वाढविणारा, परीक्षेच्या पूर्वतयारीसाठीचा प्रेरक लेख. श्री शिवाजी तांबे सरांचा शिक्षण संक्रमण मध्ये प्रकाशित झालेला फेब्रु. २०१९ च्या अंकामधील लेख वाचला. हा लेख अशा वेळी हाती आलाय, की जेव्हा दहावी-बारावी परीक्षार्थी विद्यार्थी, परीक्षेच्या तणावात असतात, त्यांचा आत्मविश्वास हा कमी झालेला असतो आणि भयाचे भूत त्यांच्या मानगुटीवर बसलेले असते. खरं म्हणजे 'तुझे आहे तुजपाशी' पण... अशीच विद्याथर्थीची अवस्था झालेली असते अशा या महत्त्वाच्या क्षणी, महत्त्वाच्या टप्प्यावर श्री तांबे सरांचा लेख म्हणजे विद्याथर्थीसाठी एक वरदानच आहे. हा लेख म्हणजे विद्याथर्थीच्या भावविश्वाला स्पर्श करून, त्यांच्याशी सोप्या आषेमध्ये साधलेला संवाद आहे आणि विद्याथर्थीचा आत्मविश्वास वाढविणारा आहे.

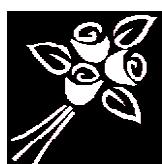
यानिमित्ताने श्री शिवाजी तांबे सरांचे, संपादक तसेच संपादकीय मंडळाचे मनःपूर्वक आभार.!

दहावी-बारावीच्या विद्याथर्थीना वाचनासाठी या लेखाच्या झेरॉक्स प्रर्तीचे वितरण विद्यालयात करण्यात आले.

याप्रसंगी प्राचार्य श्री दुगले बी.आ., उपप्राचार्य डॉ.कड एम.डी., श्री. सोनवणे जी.सी., श्री वैष्णव पी.आर. तसेच माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विद्यालयातील शिक्षक वृंद व विद्यार्थी मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

- श्री प्रवीण वैष्णव

रामकृष्ण माध्य. व उच्च माध्य. विद्यालय,
शिवाजी नगर, ता.सिल्लोड जि.औरंगाबाद

सप्रेम नमस्कार,

मा. शिवाजी तांबे यांनी ऐन परीक्षा जवळमध्ये विद्यार्थी-गुरुजन आणि पालक या तिन्ही घटकांना मोलाचे मार्गदर्शन करून आश्वस्त केले, त्याबद्दल सर्वच्या वरीने त्यांना धन्यवाद.

परीक्षा केवळ विद्यार्थीच देतात असे नाही, त्यांच्यासोबत पालक आणि गुरुजनही धार्तावलेले असतात. गुणांचे महत्त्व, स्पर्धा ह्यातून हे विद्यार्थी ह्या मार्च महिन्यात पक्के परीक्षार्थी बनतात, पैनिक बनतात. शिक्षणक्षेत्रात एवढे आमूलाग्र बदल होत असताना दहावी-बारावीच्या परीक्षांचे महत्त्व आजतागायत वाढातीत राहिले आहे. पुढच्या वर्गात प्रवेश मिळविण्यासाठी ही आणखी एक परीक्षा. मात्र शालेय जीवनातले दहावी-बारावीचे टप्पे उर्वरित जीवनातही तितकेच महत्त्वाचे ठरतात. पुढे काय ? या प्रश्नाचे उत्तर या परीक्षांमध्ये दडलेले आहे. विद्यार्थीची बैठक, क्षमता, आत्मविश्वास ह्या परीक्षेद्वारा अधोरेखवीत होत असतो असे आपण छान विवेचन केले आहे. सर, आपण अगदी मनकवडे आहात. स्वतः एक विद्यार्थी समजून त्याच्या मनातील वादकं आपण शब्दबद्ध केलीत. विद्यार्थीच्या मनातील भीती (fearfobia) अपेक्षांचे ओझं (Performance anxiety) अशा अनेक समस्या, त्यातून अवगत असूनही विद्यार्थी पात्रतेप्रमाणे संपादण्युकीत अपयशी ठरतात. ह्या प्रश्नांचा धांडेका आपण घेतलात आणि विशेष म्हणजे ह्या समस्यांना भिडण्यासाठी आपण काही रामबाण गुरुकिल्लीही दिलीत. परीक्षेला सामोरे जाताना चित्तवृत्ती शांत ठेवून कसे यशवंत/गुणवंत व्हावे, याबद्दल आपले विवेचन विद्यार्थी जगताला प्रेरक ठेवेल, उपयुक्त ठेवेल.

- मारुती शेरकर
न्यू सायन मनपा माध्य. शाळा, सायन मुंबई

सप्रेम नमस्कार.

फेब्रुवारी २०१९ च्या उत्कृष्ट ‘शिक्षण संक्रमण’ बद्दल आपले, आपले सहकारी व लेखकांचे खास आभार व अभिनंदन !

माजी शिक्षण संचालक मा. श्री. तांबे सरांचा ‘दहावी व बाबावी परीक्षांचा शेवट्या टप्प्यातील अभ्यास’ हा लेख अतिशय सुरेख, उपयोगी व समयोचित असा आहे. परीक्षार्थींच्या मनातील नेमक्या सहा प्रश्नांना सरांनी हात घातला आहे. भयग्रस्त, नाउमेद, आत्मविश्वास गमावलेले, गोंधकून गेलेले विद्यार्थी या लेखामुळे स्वतःला सावरतील. नैराश्याच्या गर्तेत जाण्याच्या बेतात असलेल्यांची पावले मागे वक्तील ती उजेडाच्या खिंडकीकडे. भीती पकून जाईल. आत्मविश्वास हकूहकू पण निश्चितपणे परत येईल. दृष्टी निवक्तेल व सर्व काही स्पष्ट व सकारात्मक दिसेल. विद्यार्थी या प्रश्नांवर स्वार होऊन ‘यशाचा सातवा आसमा’ गाठतील यात शंका नाही.

इ. १० वी व इ. १२ वी च्या परीक्षांचे महत्त्व सांगताना सरांनी मङ्गील से बढ़कर सफर बहुत सुंदर Journey is far better than destination आणि It is the process and not the product that is important हे पटवून दिलेय. स्वप्नपूर्तीप्रिक्षा स्वप्नपूर्तीची धडपड फारच रंजक असते. एकवेळ

या परीक्षेतील गुण विसरले जातील; पण ते मिक्रविण्यासाठी उपसलेले कष्ट सदैव स्मरणात राहतील, हे सरांनी सांगितलेले वास्तव सर्वांना पटणारे आहे. तसेच आवी जीवनातील समस्या, आव्हाने, संकटे व कठीण प्रसंगाना धीटाइने सामोरे जाण्यासाठीचे बाककडू म्हणून या परीक्षांकडे पहावे, हा साध्या, सोप्या, सुंदर शब्दातील संदेश तर सर्वांच्या हृदयाला भिडणारा असा आहे. अत्यंत लडीवाक भाषेत आंजारत-गोंजारत ते विद्यार्थींशी संवाद साधत आहेत असे वाटते. तमाम परीक्षार्थीं त्यांचे पालक व आम्हा शिक्षकांच्या वतीने सर, आपणाला मनःपूर्वक धन्यवाद ! हा लेख म्हणजे दूर समुपदेशाचा Distant Counselling चा एक आदर्श पाठ्य घणावा लागेल. हा लेख वाचल्यानंतर मला नाही वाटत की महाराष्ट्रातील एकही विद्यार्थी ‘स्व’ ला धक्का पोहोचेल वा त्याचा बारीकसा टवका उडेल असे काही करेल.

शिक्षक व मुख्याध्यापकांना एक विनंती. त्यांनी या लेखाचे सामुहिक वाचन करावे व त्याची एक झेऱॉक्स कॉपी विद्यार्थींसाठी काचफलकात लावावी. विद्यार्थींना हा लेख वाचण्यास प्रवृत्त करावे. श्री. तांबे सरांचे पुनर्श्चः आभार व अभिनंदन ! स्वूप शुभेच्छा !

- प्राचार्य पी. एम. काळे, फलटण

सप्रेम नमस्कार,

‘दहावी-बाबावी परीक्षांचा शेवटच्या टप्प्यातील अभ्यास’ या शिवाजी तांबे यांच्या लेखाचे वाचन केले. दहावी-बाबावीमय होणाऱ्या विद्यार्थी-पालक-शिक्षक यांना मार्गदर्शनपर असा हा लेख आहे.

ऐन परीक्षेच्या तोंडावर हा लेख वाचनात आल्याने विशेषतः विद्यार्थींच्या मनातील भीती, परीक्षेचा ताण कमी करण्यास याची निश्चितच मदत होईल. तसेच स्वतःच्या अभ्यासाचे वेळेनुसार नियोजन करता येईल. त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वृद्धिंगत होईल. निश्चितच सदर लेखनाच्या वाचनामुळे जणू ‘यशाचा मंत्रच’ विद्यार्थींना गवसेल !

- सौ. प्रज्ञा अशोक पवार

सप्रेम नमस्कार,

फेब्रुवारी २०१९ चा शिक्षण संक्रमण अंक वाचला. अंकातील लेख दर्जेदार व अभ्यासपूर्ण आहेत. मा.श्री. शिवाजी तांबे साहेब लिखित 'दहावी-बारावी परीक्षांचा शेवटच्या टप्प्यातील अभ्यास' या लेखात विद्याथ्यानि परीक्षेची भीती दूर करून मन सकारात्मक ठेवून वेळेचा सदुपयोग केल्यास यश हमव्यास मिळते, असा प्रेरणा देणारा उपयुक्त मार्गदर्शक लेख आम्हाला खूप खूप आवडला. परीक्षेदरम्यान विद्याथ्यांच्या मनातील काल्पनिक भीती दूर करणारा, तणावमुक्त करणारा, यशाच्या शिखवाकडे नेणारा, प्रेरणा देणारा, आत्मविश्वास वाढविणारा हा लेख ! आमच्या विद्यालयातील इयत्ता दहावीच्या सर्व विद्याथ्यांनी या लेखाचे वाचन केले व सर्वांना झेबॉक्स प्रतीचे वाटप केले.

श्री संदीप वाकचौरे लिखित शोध वैज्ञानिकांचे माणूसपणाच्या गाथेचे... वैज्ञानिक शोधाभागील व संशोधक शास्त्रज्ञांनी लोक कल्याणासाठी केलेले कष्ट व त्यांची चिकाटी यांचे मूर्तिमिंत दर्शन घडविणारा लेख.

राज्यमंडळ अध्यक्षा मा. डॉ. काळे मंडम यांचे मनोगत म्हणजे दहावी-बारावीच्या परीक्षेचे विद्याथ्यांच्या मनावरील ताण-दडपण दूर करणारे, परीक्षेत यश प्राप्त होईलच, असा मार्गदर्शनिपर लेखवच !

साहेबराव धनक्षाजी दामोदरे
मुख्याध्यापक जनता हायस्कूल हक्म,
ता. अचलपूर जि.अमरावती

परीक्षा आता मला वाटतोय उत्सव ...

परीक्षा हा शब्द उच्चारताच मुलांच्या मनात भीती निर्माण होते. दहावी बारावीची परीक्षा म्हटले की दुसऱ्याचे सल्ले आणि उपदेश ऐकून मन विचलित होते. मनात अनेक प्रश्नांचे काहूर माजते व त्यामधून भीती निर्माण होते, ताण वाढते, मनाची स्थिती गोंधळतेती असते. परीक्षेतरा बसणाऱ्या कोणत्याही विद्यार्थ्यांला परीक्षेपर्यंत अभ्यास पूर्ण झालेला आहे असे वाटत नाही, ही आमच्या मनातली हुरहर आणि अस्वस्थता सरांनी योग्य शब्दात मांडली आहे.

परीक्षांपूर्वीच पूर्ण हातात असलेला काळ हा विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासाच्या दृष्टीने खूपच मौल्यवान आहे. म्हणून त्या त्या वेळेचे नियोजन आणि अभ्यास, सकारात्मक वृत्ती, शिक्षकांचे मार्गदर्शन, मित्रांशी चर्चा करणे, मनापासून चिकाटीने अभ्यास, त्यातून भीती नाहीशी होणे असा वडीलकीचा सल्ला खूपच मनात्ता भावला. परीक्षा उत्सवप्रमाणे असतात अभ्यासाची तथारी, आत्मविश्वास, प्रयत्नांची पाऊलवाट यशाच्या राज-रस्त्यापर्यंत पोहोचणे हे विचार मला आणि माझ्या विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणींना मार्गदर्शनाचा आधार वाटला. आमच्याशी सरांनी आपुलकीचा संवाद साधला आणि 'अवघड सोये झाले' असेच म्हणावेसे वाटते. सरांना अनेक अनेक धन्यवाद !

क्र. विक्रांत मधुकर कदम १०/ब

विकास हायस्कूल (विक्रोली), मुंबई

सप्रेम नमस्कार,

माहे फेब्रुवारी २०१९ चे 'शिक्षण संक्रमण' अतिशय उत्तम व दर्जेदार आहे. मुख्यपृष्ठ हे आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानामुळे होणारी प्रगती दर्शविते व त्यासोबतच २८ फेब्रुवारीच्या राष्ट्रीय विज्ञान दिनाची आठवण करून देते. मलपृष्ठावरील डी.एन.ए. चे चित्र अनुवंशिकातेच्या दुनियेची ओळख करून देते.

'कसे अभ्यासावे विज्ञान?' व 'विज्ञान आणि तंत्रज्ञान विषयाचे नवे पाठ्यपुस्तक' हे दोन्ही लेख विद्यार्थ्यांसोबत शिक्षकांसाठीही खूप महत्त्वपूर्ण आहेत.

'दहावी-बारावी परीक्षांचा शेवटच्या टप्प्यातील अभ्यास' हा शिवाजी तांबे यांचा लेख शिक्षक, पालक व विद्यार्थ्यांसाठी अतिशय विचारप्रवर्तक, प्रेरणादायी व मनाला भिडणारा आहे.

'कृतिपत्रिका - इतिहास आणि राज्यशास्त्र' या लेखात माहितीसोबतच डॉ. राऊत सरांनी दिलेले वेळेचे नियोजन परीक्षेसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. सर्व लेखकांचे अभिनंदन.

मा.अध्यक्षा, संपादक मंडळ व अधिकारी यांचे शतशः धन्यवाद!

नितीन सुभाष माशाककर, जिल्हा परिषद प्रशाला, नकेगाव, लातूर